

Van het HOOFD naar het HART

Contrastervaringen in bijbelverhalen: de zanger Stef Bos als moderne hermeneut

door drs. Corrie J. Vis

Marc Chagall: Naömi en haar schoondochters

Proponentsscriptie in het kader van de predikantsmaster aan
het Remonstrants Seminarium
aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Scriptiebegeleider: Prof. Dr. Christa Anbeek
Tweede lezer: Dr. Bert Dicou

Persoonlijke Inleiding en onderzoeksvraag

Hoofdstuk 1: De menselijke ervaring centraal

- 1.1 Inleiding
- 1.2 Het begrip contrastervaring bij Anbeek
- 1.3 De menselijke ervaring centraal bij Schillebeeckx en Sölle
- 1.4 De menselijke ervaring in de bijbelwetenschap: de lezer centraal
- 1.5 De menselijke ervaring centraal in de cultuur: schrijvers en zangers als bijbeluitleggers

Hoofdstuk 2: De contrastervaringen van de bijbelse Ruth

- 2.1 Inleiding
- 2.2 “Het lied van Ruth” van Stef Bos
- 2.3 Contrastervaringen in het bijbelverhaal van Ruth 1
- 2.4 Ruth en de remonstrantse gesprekskring
- 2.5 Contrastervaringen: 2 interviews

Hoofdstuk 3: De contrastervaring van de bijbelse Maria in relatie tot patiënten op de afdeling geriatrie

- 3.1 Inleiding
- 3.2 De contrastervaringen van patiënten op de afdeling geriatrie
- 3.3 De Goede Vrijdag viering in het Diakonessenhuis Zeist
- 3.4 De contrastervaring van Maria in het lied van Stef Bos: “Het lied van de moeder”

Tot slot: conclusies en aanbevelingen

Literatuurlijst

Persoonlijke inleiding en onderzoeksvraag

Tijdens mijn studie theologie aan de Universiteit van Utrecht (1988-1996) heb ik het meest genoten van het vak Oude Testament. Ik vond het een verrassende ontdekkingstocht om Hebreeuws te leren zodat de verhalen waar ik mee opgegroeid ben nog meer diepgang kregen. Doordat het vak gedoceerd werd aan de Rijksuniversiteit - in plaats van aan een kerkelijke opleiding – hoefde ik de bijbel niet door een dogmatische bril te lezen. Maar de feministische exegese heeft mij ervan bewust gemaakt dat je altijd een bepaalde bril op hebt bij het lezen van teksten. Als je als vrouw de verhalen over vrouwen in de bijbel leest kom je misschien tot een andere bijbeluitleg dan wanneer je jezelf als (vrouwelijke) lezer ondergeschikt maakt aan dé betekenis van dé tekst, zo die al zou bestaan. Hierover later meer.

Zo vrij als ik mijn studie heb beleefd, zo ónvrij heb ik de kerkelijke opleiding van de hervormde kerk beleefd. Hoewel er bevlogen docenten lesgeven en ik veel praktische vaardigheden heb geleerd bij vakken als Pastoraat, Catechetiek en Homiletiek, heb ik het vak Dogmatiek als een groot struikelblok ervaren. Ik had het gevoel dat het een ondoordringbaar bouwwerk was - uit het verleden - dat nergens raakvlakken had met mijn eigen leven. Ik verloor in die tijd mijn vader op 51 jarige leeftijd aan kanker en een neef - met wie ik nauw verbonden was - aan een verkeersongeluk. Mijn leven stond op zijn kop. En mijn studie theologie kwam onder spanning te staan. Heel veel discussies – zoals die over de verhouding tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest - leken mij zinloos. De bijbelse verhalen zijn me altijd wél dierbaar gebleven: omdat het daarin in ieder geval ging over de twijfels, de hoop en het verlangen van de mensen, hun verdriet, hun liefde, en hun onmacht.

Ik studeerde af als doctorandus in de theologie (Hoofdvak Oude Testament en Vrouwenstudies) en maakte de kerkelijke opleiding van de hervormde kerk niet af.

Ik kwam terecht in banen aan de rand van de kerk: als wetenschappelijk onderzoeker, opbouwwerker en geestelijk verzorger en ook los van de kerk: als trainer en loopbaancoach (op het gebied van werk & zingeving en rouw & verlies). Ik volgde zelf trainingen en cursussen op het gebied van persoonlijke groei, familieopstellingen, trans-actionele analyse, zijnsoriëntatie, meditatie en Chinese gezondheidsleer. In die tijd ging ik nauwelijks naar de kerk.

Zo'n 7 jaar geleden – na de geboorte van onze zoon - kwam mijn interesse terug voor kerk en theologie. Ik liep af en toe binnen bij de Geertekerk in Utrecht, raakte geïnspireerd door de plek, de sobere liturgie, de vrije preken, en het deel uitmaken van een gemeenschap.

In diezelfde tijd maakte ik kennis met het werk van Christa Anbeek¹. En ik herademde toen ik las over haar eigen ervaringen van rouw en verlies die ze inbracht in de theologie. Er ging voor mij een appèl van uit dat ik er helemaal mocht zijn als

¹ Anbeek, C.W. (2010) *Overlevingskunst. Leven met de dood van een dierbare*. Kampen: Ten Have.
Anbeek, C.W. , Jong, A de, (2013) *De berg van de ziel - een persoonlijk essay over kwetsbaar leven-*. Utrecht: Ten Have.

mens. Daar waar de dogmatiek voor mij het struikelblok was geweest om af te haken bij de (hervormde) kerk was de dogmatiek van de remonstranten voor mij de opening om weer terug te keren naar de (remonstrantse) kerk.

Het begrip “contrastervaringen” - dat Anbeek introduceert in de theologie en dat ik hieronder zal toelichten - maakte mij duidelijk dat mijn eigen contrastervaringen een allesbepalende factor zijn geweest voor mijn beleving als theoloog. Enerzijds was het de confrontatie met de dood die veel waarden op zijn kop zette, en anderzijds kwam de confrontatie met het nieuwe leven - geboorte van een kind - met een gelijksoortige heftigheid binnen.

Mijn eigen levensverhaal heeft me van het hoofd naar het hart gebracht. De (theologische) wetenschap vertegenwoordigde voor mij het hoofd. En ik vond daarin geen aansluiting bij mijn gevoel. Mijn inspiratie haalde ik uit de muziek, de natuur, de kunst en de literatuur èn op plekken waar de menselijke ervaring centraal staat en waar niemand iemand zijn mening oplegt.

De remonstrantse kerk heb ik ervaren als plek waar je ècht vrij kunt denken en je uiten en waar je mensen ontmoet met een open geest. Ook de historische wortels² van Remonstranten spreken mij aan: los van opgelegde dogma's staat door de eeuwen heen de mens centraal. Dit uitgangspunt past goed bij het moderne levensgevoel. Vanuit deze traditie wil ik graag een zegen ontvangen voor mijn werk als geestelijk verzorger in het ziekenhuis³.

Op de afdeling geriatrie kom ik veel met mensen in aanraking die heftige ervaringen mee maken: verlies van zelfstandigheid door ziekte, afscheid van een partner - na jaren samen - omdat die naar een tehuis moet, verlies van een partner door de dood, zelf kwakkelen met de gezondheid als 80 jarige maar nòg meer pijn hebben vanwege het verlies van een volwassen kind, onenigheid tussen familieleden enz.

De levensverhalen van de patiënten in het ziekenhuis bevatten veel contrastervaringen. Het zijn juist die ervaringen die verteld willen worden. Misschien geldt dat niet alleen voor de patiënten van “mijn afdeling”, maar ook voor gewone gemeenteleden. De vraag kwam bij mij op in hoeverre remonstranten gewend zijn om met elkaar diepgaande ervaringen te delen. Het vrije dénken staat hoog in het vaandel, maar misschien is een beweging naar het hart minder gebruikelijk, maar wel welkom?!

In deze scriptie wil ik onderzoeken in hoeverre het centraal stellen van menselijke ervaringen een belangrijk ingrediënt is voor een theologie “die de 21e eeuw kan overleven⁴”. Ik gebruik daarvoor het begrip contrastervaringen dat centraal staat in

² Op de middelbare school heb ik het gedicht *Op de jonghste Hollantsche transformatie (1618)* van Joost van den Vondel uit mijn hoofd geleerd. Het perspectief van Gomarus werd ons daarbij als het meest verkieslijke gepresenteerd. De weegschaal is intussen voor mij naar de andere kant doorgeslagen, dat moge duidelijk zijn.

³ Diaconessenhuis Zeist.

⁴ Anbeek, C. W. (2013) *Aan de heidenen overgeleverd - Hoe theologie de 21^e eeuw kan overleven* -. Utrecht: Ten Have.

de theologie van remonstrants hoogleraar Christa Anbeek. Zo kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:

Onderzoeksvraag:

1. Wat betekent het centraal stellen van contrastervaringen van mensen in het hier en nu voor de uitleg van bijbelverhalen?
2. Wáár ga je beginnen met de hermeneutiek⁵ van de contrastervaringen? Bij de teksten of bij de mensen? Op welke manier zijn de liedteksten van Stef Bos een hulpmiddel om bij de ervaring uit te komen?
3. Welke meerwaarde heeft het délen van contrastervaringen? Wat betekent dit voor de rol van de remonstrants predikant?

In hoofdstuk 1 wil ik toelichten wat er verstaan wordt onder het begrip contrastervaringen en onderzoeken in welke theologische geschiedenislijn je contrastervaringen kunt plaatsen.

In hoofdstuk 2 wil ik het bijbelverhaal van Ruth 1 gebruiken om te onderzoeken waar je het best kunt beginnen met de hermeneutiek van contrastervaringen. Eerst wordt de tekst van “het lied van Ruth” van Stef Bos gelezen vanuit het begrip contrastervaring. Vervolgens wordt de bijbeltekst gelezen vanuit het begrip contrastervaring. Verder maak ik gebruik van veldonderzoek. Ten eerste van de reacties uit een remonstrantse gesprekskring op het bijbelverhaal van Ruth 1. En ten tweede maak ik gebruik van twee diepte- interviews; deze vonden plaats enkele maanden na de kerkdienst over Ruth op 2 april 2017 in de Arminiuskerk in Rotterdam⁶.

In hoofdstuk 3 wil ik onderzoeken wat er gebeurt als je de ervaringen van mensen in het hier en nu als uitgangspunt neemt van een viering in plaats van een bijbeltekst. Hier maak ik dus qua hermeneutiek een omgekeerde beweging: eerst de mensen dan de tekst. Op Goede Vrijdag - 7 april 2017 - heb ik het lied van Stef Bos over Maria, de moeder van Jezus, gebruikt als centraal thema in de viering.

Tot slot zal ik de conclusies van mijn onderzoek weergeven en de vraag beantwoorden of het delen van contrastervaringen een meerwaarde heeft en wat dit betekent voor de ontwikkeling van de hedendaagse predikant.

⁵ Hermeneutiek is de interpretatie van geschreven teksten. Het woord wordt gebruikt in de theologie, ook in de filosofie. Het woord “hermeneutiek” bevat van oorsprong de naam van de Griekse god Hermes die de boodschap van de goden vertaalde naar de mensen.

⁶ In het kader van mijn stage hield ik op 2 april 2017 een proefviering die beoordeeld werd door leden van het remonstrants seminarium VU. De Arminiuskerk in Rotterdam was gedurende een half jaar mijn stage gemeente en mijn begeleider ds. dr. K.J. Holtzapffel.

Hoofdstuk 1: De menselijke ervaring centraal

1.1 Inleiding

In mijn werk als geestelijk verzorger is het duidelijk dat de menselijke ervaring centraal staat. Er wordt een beroep gedaan op werken vanuit mijn hart: mijn gevoel, me in te leven in de ervaringen van anderen. Het werk als wetenschappelijk onderzoeker, wat ik ooit ambieerde, past minder goed bij mij heb ik gaandeweg ontdekt. Hier prevaleert de kwaliteit van het denken. Denken en gevoel zijn geen tegenstellingen, het één is niet beter of belangrijker dan het ander. Het gaat er vooral om dat deze aspecten met elkaar in evenwicht zijn en dat is voor ieder mens anders⁷. Hierboven schetste ik mijn eigen zoektocht binnen de dogmatiek⁸. Ik zou het vak karakteriseren als bij uitstek gericht op het denken óver geloof in plaats van het ervaren van geloof. Het eigene aan de systematische theologie is dat je altijd denkend moet schrijven over ervaringen van mensen en daardoor van de ervaring afraakt. Toch slaagt Anbeek er - naar mijn idee - in om de menselijke ervaring echt invoelbaar in te brengen in de systematische theologie. Hieronder wil ik nader ingaan op de eigenheid van haar werk en wil ik onderzoeken hoe zij te plaatsen is binnen een dogmatische traditie. Vervolgens maak ik een uitstap naar de bijbelwetenschap, de discipline binnen de theologie waar mijn hart ligt. Ik wil dit hoofdstuk besluiten met de kunstenaar als bijbeluitlegger. Voor mij is de bijbel onlosmakelijk verbonden met kunst, muziek en literatuur. De stem van de kunstenaar is bij uitstek de stem van de menselijke ervaring.

1.2 Het begrip contrastervaring bij Anbeek

Als de theologie een toekomst wil hebben moet zij de ervaringen van mensen in het hier en nu centraal stellen is de boodschap van bijzonder hoogleraar remonstrantse theologie Christa Anbeek. Een boodschap die mij uit het hart gegrepen is en die bij mij de belangstelling voor de theologie nieuw leven heeft ingeblazen. De ervaringen van mensen in het hier en nu waar Anbeek op doelt zijn niet de alledaagse ervaringen, maar de diep ingrijpende ervaringen waarbij de grond onder de voeten wegvalt. Zij gebruikt daarvoor de term “contrastervaringen”. Dat zijn ervaringen waarin de kwetsbaarheid van het leven gevoeld wordt. Deze ervaringen kunnen positief zijn en een gevoel van heelheid oproepen: zoals verwondering over de natuur, de geboorte van een kind, een verliefdheid, helemaal opgaan in een spel. En deze ervaringen kunnen negatief zijn, het leven op zijn kop zetten: bijv. wanneer een geliefde sterft, je je baan verliest, zelf te horen krijgt dat je kanker hebt of je vertrouwen ernstig wordt geschonden. Deze ervaringen leiden ertoe dat mensen hun leven gaan heroverwegen. Vaak leidt dit tot een existentiële of spirituele crisis. Het

⁷ Mijn zienswijze is geïnspireerd op de theorie van het Enneagram waarbij 9 karaktertypes gekenschetst worden op voorkeuren in denken, doen en voelen. Ieder mens heeft alle drie aspecten in zich, maar afhankelijk van het karaktertype heeft iedereen zijn eigen vanzelfsprekende voorkeur. Zie verder bijv. Palmer, H., (2011) *Handboek Enneagram*. Utrecht: Servire.

⁸ Ik gebruik de begrippen “dogmatiek” en “systematische theologie” als synoniemen.

zijn met name de negatieve ervaringen die het leven op zijn kop zetten. Hoe ga je dan verder? Kan religie daar een uitweg in bieden?

In het boek “de Berg van de ziel” onderzoekt Anbeek samen met Ada de Jong wat de christelijke traditie te bieden heeft als je ingrijpende verliezen ondergaat. Het boek is een eerlijke zoektocht van twee vrouwen die hun eigen ervaring van rouw en verlies vóórop stellen en de christelijke dogmatiek kritisch onder de loep nemen. Anbeek vertaalt acht klassieke dogmatische termen⁹ naar hedendaagse begrippen als: bezieling, contact met anderen, hoop voor de toekomst. Bijzonder aan het boek is de dialoogvorm. Ook het begrip “kwetsbaarheid” is een centraal begrip in de theologie van Anbeek.

Anbeek gebruikt de systematische theologie om op te reflecteren vanuit de menselijke ervaring. Ook al beschouw ik Anbeek als voorvechtster en vernieuwer, vanuit mijn vroegere reformatorische achtergrond roept het centraal stellen van ervaringen bij mij de vraag op of dat zomaar mág, juist binnen de dogmatiek. Daarom maak ik een kleine uitstap naar twee systematische theologen die de ervaring van mensen in het hier en nu ook centraal stellen.

1.3 De menselijke ervaring centraal bij Schillebeeckx en Sölle¹⁰

De vraag van Anbeek hoe theologie de 21e eeuw kan overleven, vraagt om een korte terugblik op de grote theologen van de 20e eeuw. In het boek: “*Toptheologen - Hoofdfiguren uit de theologie van vandaag*” van Jozef Wissink¹¹ worden zeven theologen gepresenteerd. De keuze voor deze theologen is gebaseerd op een enquête die in 2004 gehouden is onder hoogleraren theologie aan Nederlandse universiteiten. Zij kregen de vraag voorgelegd of ze een top drie wilden geven van theologen die hen het meest geïnspireerd hebben. Op nummer één staat Karl Barth als meest invloedrijke theoloog. Edward Schillebeeckx, de enige Nederlander, staat op de derde plaats en Dorothee Sölle deelt een zevende plaats met Paul Tillich¹². Opmerkelijk is dat het bijna allemaal systematische theologen zijn.

Ik kies er hiervoor om zowel Schillebeeckx als Sölle te noemen omdat hun theologie - naar mijn idee - raakt aan die van Anbeek.

Het boek “Mensen als verhaal van God¹³” geeft in de titel al kernachtig weer waar systematisch theoloog Schillebeeckx (1914-2009) voor stond. Deze van origine

⁹ De acht begrippen zijn: Prolegomena, God, Schepping, de Mens, Christologie, Pneumatologie, Ecclesiologie, Eschatologie.

¹⁰ Wissink, J.B.M. (2006) *Toptheologen - Hoofdfiguren uit de theologie van vandaag*. Tilt: Lannoo. Zowel Schillebeeckx als Sölle worden gerekend tot de zeven toptheologen uit de 20^e eeuw. Naast boven genoemde zijn de andere vijf: Karl Barth, Karl Rahner, Rudolf Bultmann, Dietrich Bonhoeffer en Paul Tillich.

¹¹ Wissink was hoogleraar praktische theologie aan de Universiteit van Tilburg van 1999-2012.

¹² Sölle staat samen met Paul Tillich op een gedeelde zevende plaats in de rij van meest invloedrijke theologen van de 20^e eeuw. Ook Tillich wordt gezien als iemand die de bestaanservaring serieus neemt. Toch kies ik ervoor om Sölle te noemen ipv Tillich: zijn begrip correlatie-theologie heeft namelijk meer betrekking op de verhouding tussen theologie en filosofie dan dat het de ervaringskant van religie benadrukt.

¹³ Schillebeeckx, E. (1989) *Mensen als verhaal van God*. Amsterdam: Boom.

Vlaamse theoloog werd in 1957 hoogleraar dogmatiek en geschiedenis van de theologie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen. Zijn werk was in die tijd baanbrekend omdat hij theologie als onlosmakelijk verbonden zag met de cultuur. Hij vond dat de kerk¹⁴ de deuren open moest hebben naar de wereld.

Schillebeeckx is te karakteriseren als een ervaringstheoloog. Hij gebruikt in zijn theologie ook het begrip “contrastervaring”. Bij Schillebeeckx is het een ervaring die alle mensen delen: namelijk de ervaring dat de dingen in de wereld niet zijn zoals ze zouden moeten zijn. Hij verbindt dit begrip met het impliciet weten wat goed is en van daaruit verzet tegen het kwade. Daarbij gelooft de christen dat het goede zal zegevieren over het kwade. Hij gebruikt het begrip contrastervaring dus in een andere zin dan Anbeek. Bij Anbeek raakt het begrip net als bij Schillebeeckx aan de schaduwzijde van het bestaan, maar contrastervaringen kunnen in haar theologie ook ervaringen van heelheid zijn.

Ook voor de Duitse lutherse theologe Dorothee Sölle (1929- 2003) was theologie onlosmakelijk verbonden met het moderne leven. Zij verzette zich tegen de gevestigde orde en vond dat theologie een rol moest hebben in de politiek.

Spraakmakende boektitels van haar hand zijn: “God heeft mensen nodig¹⁵” en “Mystiek en Verzet”¹⁶.

Het is opmerkelijk dat Sölle tussen de zeven tophoofden van de 20e eeuw terecht is gekomen - als enige vrouw - omdat zij veel weerstand heeft ondervonden van de gevestigde academische wereld. Ze krijgt als kritiek dat ze vaak putte uit niet - theologische bronnen en daardoor niet mee kon doen met de gangbare theologische wetenschap. Zij heeft bijvoorbeeld géén professoraat aan een Duitse theologische universiteit gekregen, wel in New York waar ze hoogleraar werd in de systematische theologie aan het Union Theological Seminary.

Waarom ik Sölle hier wil noemen is omdat bij haar - naast de politieke insteek van haar theologie - ook de religieuze ervaring van mensen centraal staat. Zij stelt dat de meeste mensen in de westerse wereld niet over hun meest wezenlijke gevoelens praten, zoals angst en verlangen, liefde en hoop. Zij pleit voor een herontdekking van de religie als ervaring en leerschool van uiteindelijke geborgenheid. Ze schrijft hierover met name in haar boek “De heenreis¹⁷”. De term “heenreis” staat voor de reis naar binnen in confrontatie met eigen angsten, verlangens en hoop. Daaraan gekoppeld is “de terugreis”: de betrokkenheid en solidariteit met anderen.

De uitnodiging van Sölle aan mensen om méér met elkaar te delen over wat hen wezenlijk bezighoudt, klinkt in mijn oren als een oproep om niet voorbij te gaan aan onze kwetsbaarheid als mens. Het werk van Anbeek raakt aan deze thematiek. Zij

¹⁴ De rooms-katholieke kerk was de kerk waartoe hij behoorde.

¹⁵ Sölle, D. (1984) *God heeft mensen nodig - een theologie van de schepping* -. Utrecht: Ten Have.

¹⁶ Sölle, D. (1998) *Mystiek en Verzet: - Gij stil geschreeuw* - . Utrecht: Ten Have.

¹⁷ Sölle, D. (1976) *De Heenreis*. Utrecht: Ten Have.

pleit bijvoorbeeld ook voor plekken waar mensen met elkaar in gesprek gaan over kwetsbaar leven¹⁸.

Schillebeeckx en Sölle zijn allebei systematische theologen, evenals Anbeek. Dat juist in die discipline de menselijke ervaring een duidelijke plek krijgt - in tegenstelling tot het begrip "openbaring"- is anno 2017 een must.

Het onderscheid tussen de verschillende theologische disciplines lijkt in de 21^e eeuw minder expliciet te worden: Systematische en praktische theologie komen dichterbij elkaar. Godsdienstpsycholoog Herman Westerink prikkelde bijvoorbeeld in 2015 - tijdens een symposium georganiseerd door het Arminiusinstituut - met zijn stelling: "Theologiseren, is dat niet zelf ook een vorm van ervaren?!"¹⁹.

Ook (systematische) theologie en spiritualiteit komen dichterbij elkaar als je stelt dat theologische reflectie niet mogelijk is zonder de eigen ervaring erbij te betrekken. Deze visie wordt verwoord door Peter Nissen in zijn artikel over de spiritualiteit van de kwetsbaarheid²⁰. Hij vergelijkt het begrip "kwetsbaarheid" van Anbeek met dat van Brené Brown die wereldwijd bekend is geworden met haar bestseller: "de kracht van kwetsbaarheid"²¹.

1.4 De menselijke ervaring in de bijbelwetenschap: de lezer centraal.

Omdat mijn vraagstelling zich richt op contrastervaringen in bijbelverhalen wil ik het pad van de systematische theologie nu verlaten om te verkennen hoe het in de bijbelwetenschap gesteld is met het centraal stellen van ervaringen van mensen.

Ik ga daarbij terug naar het recente verleden, de laatste decennia van de vorige eeuw. Toen waren het de bevrijdingstheologie en de feministische theologie die de lezer centraal gingen stellen. Mijn vroegere docente Oude Testament en Vrouwenstudies Fokkelen van Dijk-Hemmes²² heeft ervoor gepleit om ervaringen

¹⁸ Anbeek, C. (2013) *Aan de heidenen overgeleverd*. Zij noemt drie pijlers waarop de theologie gebouwd dient te worden. Naast 1. vernieuwende theologen en 3. het geleefde leven verbinden met de traditie pleit zij ervoor dat 2. gelovigen en ongelovigen samen in gesprek gaan over kwetsbaar leven.

¹⁹ Westerink ging in debat met Heleen Zorgdrager, Trees Versteegen en Christa Anbeek. Zie www.arminiusinstituut.nl. *Geleefde religie: Over de plaats van ervaring in de systematische theologie*. 29 mei 2015.

²⁰ Nissen, P.J.A. (2016) *In alles zit een barst - spiritualiteit van de kwetsbaarheid*. Speling 2016-3, 13-20. In dit artikel reageert Nissen op de theologie van de kwetsbaarheid van Anbeek en stelt haar visie tegenover de zogenaamde maakbaarheid van de gelukspiritualiteit zoals die van Brown.

²¹ Brown, B. (2013) *De kracht van kwetsbaarheid - Heb de moed om niet perfect te willen zijn* - Amsterdam: Bruna

²² Dijk-Hemmes, F. van (1995) *De dubbele stem van haar verlangen - Verzamelde teksten ingeleid door Jonneke Bekkenkamp en Freda Droës* - Zoetermeer: Meinema.

van vrouwen als “bron van gezag” te erkennen. Destijds een visie die opzien baarde. Dat er voortdurend sprake moet zijn van een wisselwerking tussen tekst en lezer was nog niet zo vanzelfsprekend als nu.

Van Dijk gebruikt de narratieve methode van Mieke Bal²³. Deze narratieve methode is tot op de dag van vandaag een eenvoudige methode om snel grip te krijgen op de belangrijke thema's in een bijbelverhaal. Ik zal deze methode hieronder ook toepassen. Zo'n 30 jaar geleden was deze methode een manier om bijbelse vrouwenstemmen - en mogelijk vrouwelijke auteurs van bijbelteksten - méér aan het licht te laten komen²⁴.

Hoewel in de feministische exegese een proces op gang werd gebracht waarbij de ervaringen van mensen in het hier en nu meetellen, zou je kunnen stellen dat de methode ook tekstgericht is. Want in eerste instantie gaat het om het bijbelverhaal en het recht doen aan de bijbelse personages. De lezer(es) reageert daarop vanuit haar eigen levensverhaal, maar dat is secundair. Het beginpunt is de tekst en niet de (contrast) ervaringen in het hier en nu.

Hoe is dat anno 2017? In een tijd waarin de secularisatie zoveel verder is dan 30 jaar geleden is het niet zozeer de vraag vanuit welk perspectief je de bijbel kunt lezen, maar is het méér de vraag: of je de bijbel überhaupt nog wel zou lezen.

In dat kader is het boek “Weg met de bijbel” - Gids voor vrijzinnig bijbellezen²⁵ - dat dit voorjaar uitkwam en geschreven door drie remonstrantse theologen opmerkelijk. De drie schrijvers houden - ieder op hun eigen manier - een pleidooi om de bijbel te blijven lezen. Wèl op een vrijzinnige manier zoals de ondertitel meteen weergeeft. Aan de bijbel wordt géén eeuwenoud gezag toegekend en de lezer wordt uitgenodigd om kritisch te lezen. En vooral ook om literair te genieten! En zoals het remonstranten eigen is, wordt de bijbel gezien in relatie tot kunst, literatuur en film.

Stel dat je het boek leest vanuit het begrip “de menselijke ervaring centraal”, wat zeggen de auteurs daarover? Sigrid Coenradie noemt de bijbel: “een neerslag van ervaringen van mensen met God.”(p.19) De teksten laten zien dat mensen uit vroeger tijden geworsteld hebben met het leven, net zoals wij nu. Zij wijdt een hoofdstuk in het boek aan verhalen over kwetsbaarheid in de bijbel.

Anne Claar Thomassen- Rosingh schrijft een hoofdstuk over geld en armoede. Zij vraagt zich af of de oude bijbelteksten kunnen helpen om te reflecteren op onze huidige economie. Ze beschrijft hoe de onderkant van de Britse samenleving armoede ervaart. En in het hoofdstuk over het offer noemt ze een eigen ervaring van jezelf opofferen en interviewt ze iemand die zich geslachtofferd voelt.

²³ Bal, J.M. (1990). *De theorie van vertellen en verhalen: inleiding in de narratologie*. Muiderberg: Coutinho.

²⁴ Dijk-Hemmes, F. en Brenner, B. (1996) *On Gendering Texts – Female and Male voices in the Hebrew Bible*. Leiden: Brill. In dit boek wordt aangetoond dat er ook bijbelfragmenten zijn van de hand van vrouwelijke auteurs.

²⁵ Coenradie, S., Dicou, B., Thomassen-Rosingh, A. (2017) *Weg met de bijbel - Gids voor vrijzinnig bijbellezen* -. Zoetermeer: Meinema.

Dicou schrijft erover hoe bijbelteksten kunnen inspireren bij een ecologisch debat. “Mens en planeet” is de titel van zijn hoofdstuk. Als mensen zich onderdeel voelen van een groter geheel en van de natuur is dit een religieuze ervaring die het handelen kan beïnvloeden. Dicou gaat van de ervaring naar de ethiek.

De drie auteurs geven ieder op hun eigen manier weer hoe actueel de bijbel kan zijn. Daarnaast benoemen ze dat de bijbel uitnodigt uit tot spirituele lezing en dus reflectie op het eigen leven. De vele film- en literatuur fragmenten in het boek zou je ook kunnen lezen als ervarings- reacties op de betreffende bijbelteksten.

In de Engelse versie van het boek²⁶ komt de ervaringsgerichte benadering van de auteurs ook goed uit de verf. In een hoofdstuk over Ruth - ja ook hier is het bijbelboek Ruth populair - komen de stemmen van diverse moderne lezers aan de orde in een soort toneelstuk. De alledaagse zorgen van mensen in het hier en nu krijgen een plek op het toneel. Zoals die van een vrouw die gebukt gaat onder de mantelzorg voor haar schoonmoeder. Naast haar drukke baan voelt die zorg zwaar, temeer omdat haar schoonmoeder niet om de hoek woont, maar op een afstand van anderhalf uur rijden. Ook Stef Bos wordt ten tonele gevoerd in een kleine rol waarin hij zegt dat het verhaal van Ruth dicht bij zijn eigen levensverhaal komt.

De drie auteurs verbinden de bijbel met de ervaringen van mensen in het hier en nu. Toch biedt het nog weer een ander perspectief wanneer je bijbelteksten vanuit het begrip contrastervaring gaat lezen, zoals ik in hoofdstuk 2 en 3 zal toelichten.

Een hedendaagse bijbelwetenschapper die ik hier nog wil noemen is Arie Zwiep²⁷. Hij bepleit een primair leesproces waarbij er een soort onbevangenheid terugkomt. Hij noemt dat de “postkritische naïviteit”. Daarmee bedoelt hij dat de bijbel door iedereen gelezen kan worden - ook los van de kerk en los van de wetenschap -. Op deze manier werpt hij een verfrissende blik op het “sola scriptura” van de Reformatie. Doordat menselijke ervaringen altijd subjectief zijn ontstaat er een veelkleurig palet aan interpretaties van bijbelteksten. Dit is juist een verrijking. Het is opmerkelijk dat deze bijbelwetenschapper naast deze moderne uitspraken toch ook spreekt over de bijbel als het “Woord van God” en dat je bij het lezen de “Heilige Geest” nodig hebt. Hij doelt hiermee op het respect dat je nodig hebt voor de tekst zoals hij er ligt. Met oog voor de taal en met de wetenschappelijke bagage in je rugzak toch onbevangen lezen is zijn motto.

1.5 De menselijke ervaring centraal in de cultuur: schrijvers en zangers als bijbeluitleggers

Het lijkt alsof de invalshoek van het centraal stellen van de menselijke ervaring zowel in de systematische theologie als in de bijbelwetenschap in ontwikkeling is. Naar

²⁶ Coenradie, S., Thomassen-Rosingh, A., Dicou, B. (2017) *Re-imagining the bible for today*. Scm Press.

²⁷ Zwiep, A.W. (2013) *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek*. Amsterdam: VU Uitgeverij.

mijn idee is deze ontwikkeling vanaf de tweede helft van de vorige eeuw sterker naar voren gekomen.

In uitingen van de cultuur echter hebben ervaringen van mensen altijd centraal gestaan. Daarom is het een verrijkende ontdekkingsstocht om bijbelse personages te bekijken door de ogen van kunstenaars. Toneelschrijvers, schilders, beeldhouwers en zangers hebben altijd vrij geïmproviseerd en gereageerd op bijbelse verhalen en bijbelse personages²⁸.

Rembrandt heeft bijvoorbeeld de bijbelse Batseba, vrouw van David, prachtig weergegeven. En de 17^e eeuwse toneelschrijver Joost van den Vondel²⁹ heeft van Batseba een vrouw van vlees en bloed gemaakt die er op diplomatieke wijze voor zorgde dat haar zoon Salomo op de troon kwam terwijl hij niet de rechtmatige troonopvolger was³⁰. Ook Leonard Cohen zag Batseba badend voor ogen bij het schrijven van zijn songtekst "Hallelujah".

Dit is slechts één voorbeeld van een bijbelse vrouw die veel kunstenaars door de eeuwen heen inspireerde.

Van meer recente datum is de opera Salomé³¹ van Richard Strauss³² die afgelopen zomer uitverkochte zalen trok. Regisseur Ivo ten Hove is erin geslaagd een onvergetelijke Salomé neer te zetten die het publiek met haar dans in vervoering bracht. Aan deze opera ligt het bijbelverhaal ten grondslag waarin de profeet Johannes de Doper wordt onthoofd³³. Is het in de bijbel Herodias die via haar dochter om het hoofd van Johannes de Doper vraagt, in de opera is het de jonge prinses Salomé zelf die op een gruwelijke manier wraak neemt als haar liefde niet wordt beantwoord³⁴.

Het succes van de opera is naar mijn idee te danken aan het centraal stellen van menselijke emoties. In Salomé is er sprake van een familiedrama. Het gaat om de verstoorde relatie tussen ouders en kinderen, jaloezie tussen moeder en dochter, ontluikende liefde, aantrekkingskracht, afgewezen worden, trouw zijn aan God en je idealen. Het eeuwenoude bijbelverhaal inspireerde Oscar Wilde en Richard Strauss

²⁸ Haag, H. Kirchberger, J. en Sölle, D. (1993) *Vrouwen in de bijbel*. Leuven: Davidsfonds. Een schat aan informatie over bijbelse vrouwen in de kunst, literatuur en muziek is te vinden in dit lijvige beeldboek. Dorothee Sölle leverde de exegetische bijdrage, cultuurhistoricus Kirchberger nam het gedeelte voor zijn rekening "wat de bijbel niet vertelt". Hierin geeft hij weer hoe de betreffende bijbeltekst als bron diende voor literaire teksten, opera en oratoria. Zowel in de Klassieke Oudheid en Middeleeuwen en de Moderne Literatuur.

²⁹ Gedurende 2 jaar was ik werkzaam als onderzoeker bij ASCA: *Amsterdam School for Cultural Analysis* waar ik onderzoek deed naar bijbelse vrouwen in de drama's van Vondel. Behalve Batseba deed ik onderzoek naar de dochter van Jefta (Richteren 11).

³⁰ Vis, C.J., (1998) *Onderschat nooit de kracht van een vrouw – De bijbelse Batseba en Vondels drama 'Adonias' 1 Koningen 2: 13-25*. In: "De vrouw van de nacht en andere verhalen uit de bijbel". Siebert-Hommers, J. red. Zoetermeer: Meinema.

³¹ Musikdrama in einem Aufzug, Op.54 naar het gelijknamige toneelstuk van Oscar Wilde in de Duitse vertaling van Hedwig Lachmann. Première 9 december 1905 in Hofoper van Dresden.

³² 1864 – 1949.

³³ Marcus 6: 14-29.

³⁴ Vandenhoutte, J. (2017) *Als de liefde bitter smaakt - Ivo van den Hove encenseert Salomé* - . In: tekstboek van de Nationale Opera. 9 juni t/m 5 juli 2017.

een eeuw geleden. Regisseur Ten Hove heeft daaraan zijn eigen moderne visie toegevoegd.

Ook de Nederlandse zanger Stef Bos doet iets soortgelijks met bijbelverhalen: namelijk ongehinderd door theologische kennis³⁵ de menselijke ervaring centraal stellen en daar verder op improviseren. Dat levert verrassende portretten op van bijbelse personages³⁶.

Hieronder gebruik ik twee van zijn bijbelse liederen die een eigen perspectief op het bijbelverhaal geven. Namelijk als eerste “het lied van Ruth”, gebaseerd op het oudtestamentische bijbel boek Ruth: met name het eerste hoofdstuk. En als tweede “het lied van de moeder” over Maria, de moeder van Jezus, gebaseerd op het lijdensverhaal van Jezus in de evangeliën.

³⁵ Hiermee bedoel ik dat hij ongehinderd is door de theologische wetenschap. Hij heeft voor de CD *In een ander licht* samengewerkt met theoloog Yko van der Groot.

³⁶ De CD Stef Bos: *In een ander Licht* werd gemaakt in opdracht van de NCRV in 2009 om daarmee haar 85-jarige bestaan te vieren. Het bevat liederen over 12 bijbelse personages: Lot, God, Lea, Ruth, Prediker, Job, Noach, Maria Magdalena, Jezus, Judas, Petrus en Maria.

Hoofdstuk 2 De contrastervaringen van de bijbelse Ruth

2.1 Inleiding

De zeggingskracht van de bijbelse verhalen door de eeuwen heen zijn de universele menselijke ervaringen. Wanneer je het perspectief van die ervaringen verscherpt door het begrip contrastervaring als bril te kiezen voor de exegese is het de vraag wat dat betekent voor de uitleg van het verhaal. Hieronder zal ik dit verder toelichten.

En als je de ervaringen van mensen in het hier en nu als uitgangspunt wilt nemen voor de hermeneutiek - zoals ik hierboven stel in mijn onderzoeksvraag - is het nodig om met mensen in gesprek te gaan. Dit heb ik gedaan door samen met de leden van een remonstrantse gesprekskring hoofdstuk 1 te lezen van het bijbelboek Ruth. Ik heb dit materiaal gebruikt als voorbereiding op mijn preek over Ruth. Daarnaast heb ik een verdiepingsslag gemaakt door met twee mensen een interview te houden over contrastervaringen in hun leven. Eén van beide vrouwen heb ik gekozen op basis van de ervaring die zij deelde in de remonstrantse gesprekskring. De andere vrouw heb ik gekozen op basis van haar reactie op de kerkdienst over Ruth die haar diep had geraakt.

Voor mijzelf is het allemaal begonnen met het lied van Stef Bos over Ruth. Om het te beluisteren klik op: <https://youtu.be/gSplk3cmdNA> . Zijn lied, dat mij recht in het hart raakte, bracht mij meteen bij de ervaring van de bijbeltekst. Het was vooral de melodie die bij mij binnenkwam. Het was alsof ik luisterde naar een liefdeslied van een vrouw uit déze tijd die zingt over haar angst en onzekerheid, maar ook over haar vertrouwen in de toekomst. Hoe is Stef Bos er zó goed in geslaagd om van een bijbelse vrouw een hedendaags personage te maken? Ik werd nieuwsgierig naar de precieze liedtekst van Stef Bos en de tekst van het bijbelverhaal zelf.

Ik begin dit hoofdstuk over contrastervaringen in het bijbelverhaal van Ruth dus met de teksten: die van het lied van Stef Bos en de bijbeltekst zelf. Al kun je tegelijkertijd stellen dat de keuze voor Ruth al ingegeven werd door een ervaring. Namelijk die van mijzelf. Doordat ik geraakt werd door het lied, koos ik Ruth 1 als onderwerp voor de gesprekskring en als tekst voor mijn proefpreek. Ik ga dus van een individuele ervaring naar de bijbeltekst. Vervolgens ga ik in gesprek met de mensen: in de remonstrantse gesprekskring. Zij reageren vanuit hun ervaringen op het lied van Stef Bos, op de bijbeltekst van Ruth 1 en later op de preek over Ruth.

2.2 “Het lied van Ruth” van Stef Bos

Stef Bos is vooral bekend geworden door zijn lied “Papa” uit 1991 dat nog regelmatig op uitvaarten te horen is. Maar Stef Bos is méér dan het lied “Papa”. Wie zich

verdiept in zijn liedteksten ontdekt een moderne profeet die de mensen in deze sombere tijden weer hoop biedt ³⁷.

Ook het lied van Ruth gaat over vertrouwen en hoop houden in moeilijke omstandigheden. Het is geschreven in het Zuid - Afrikaans. Een taal die Stef Bos zich eigen heeft gemaakt omdat hij met een Zuid - Afrikaanse vrouw is getrouwd en deels in Zuid - Afrika woont. De tekst van het lied staat in ingekorte versie hieronder.

*Ek is n vreemde hier
Ek het my land gelos
Ek het jou pad gekruis
Ek het jou spoor gevolg*

*Jy het gese gaan terug
Moe nie op my vertrou
Maar jy s n deel van my
Wat doen ek sonder jou*

*En ek weet die toekoms is onseker
En die donker is digby
En ek weet ons wag n lang reis
Reg deur die woestyn*

*Maar jou land is my land
Jou volk is my volk
Jou taal is my taal
Jouw God is my God
Jou droom is my droom
Jou pad is my pad
Jou toekoms my toekoms
Jou hart in my hart*

*Ek weet jou volk is bang
Voor ons wat anders is
Maar ek sal brugge bou
Daar waar die afgrond is*

*Maar ek sal sterk wees
En ek sal oorleef
Want ek wil naas jou staan
Al sal dit moeilik wees*

Bos gebruikt het tekstfragment uit Ruth 1:16 “waar jij gaat zal ik gaan, jouw volk is mijn volk, jouw land is mijn land” als een terugkerend refrein. Hij vult de bijbeltekst aan met: “jouw droom is mijn droom, jouw pad is mijn pad, jouw toekomst is mijn

³⁷ Voorjaar 2017 trok hij het land door met zijn show *Wereldwijd*. Eén van zijn - wat ik noem - profetische teksten is bijvoorbeeld het lied: “Ooit op een dag”. Het gaat over de muur in Belfast waarover hij zingt “dat de muur verdwijnt voor het kind // en de liefde overwint”. De liefde die overwint gaat terug op de bijbeltekst 1 Korinthe 13.

toekomst, jouw hart is mijn hart, jouw taal is mijn taal". De "jij" in het lied is haar schoonmoeder Naomi die ze liefdevol toezingt.

Hij vult de bijbeltekst ook aan met zinnen als: "jouw volk is bang voor ons wat anders is". Dit staat niet in de tekst maar het is wel af te leiden uit het verhaal. Ruth wordt "de Moabitische" genoemd, een volk dat in het Israël van die tijd niet geliefd was. In het lied van Bos is Ruth zich ervan bewust dat zij als vreemdelinge weerstand zal gaan ondervinden. Maar ze getuigt van moed door uit te spreken dat ze bruggen wil bouwen tussen mensen en dat ze sterk zal zijn en zal overleven. Dat ze liefde zal geven zodat de haat verdwijnt. Door het hele lied heen klinkt de liefde voor haar schoonmoeder tegen wie ze dit allemaal zegt.

Stef Bos maakt van Ruth een eigentijdse vrouw. Hij steekt meteen in bij de menselijke ervaring. In een toelichting op dit lied zegt hij: "*Ruth is het verhaal van de vreemdeling die wil assimileren met alle moeilijkheden van dien, want je blijft altijd een relatieve buitenstaander en dat gevoel herken ik vanaf de tijd dat ik in België ging wonen. Ik vond haar absolute overgave zo mooi en van deze tijd dat het wel een lied moest worden*"³⁸. Bos identificeert zich met Ruth en zet haar neer als iemand die vanuit liefde en vertrouwen naar een onbekend land gaat, maar soms een verlangen heeft naar het land van herkomst.

Als je deze liedtekst leest vanuit het begrip "contrastervaring" kun je zeggen dat de contrastervaring van Ruth - in het lied van Bos - de ervaring is van ontheemding. Ruth is een moderne vluchteling die haar thuisland achterlaat om een onbekende toekomst tegemoet te gaan.

"Het lied van Ruth" van Stef Bos werpt dus het licht op één contrastervaring uit de bijbeltekst: namelijk die van vreemdeling zijn. Het bijbelverhaal blijkt gelaagd te zijn en bevat nog meer contrastervaringen. Dat wil niet zeggen dat de interpretatie van Stef Bos géén recht zou doen aan de persoon van Ruth. Want juist de ervaring van liefde en overgave – die zowel in de tekst als in de muziek van Bos klinkt -, maakt dat de persoon van Ruth het hart raakt.

2.3 Contrastervaringen in het bijbelverhaal van Ruth 1

Voor mij was het lied van Stef Bos een hulpmiddel om bij de (contrast)ervaring van de bijbeltekst uit te komen. Om de vraag te beantwoorden van welke contrastervaringen er nog meer sprake is in dit bijbelverhaal is het nodig om de bijbeltekst van Ruth 1 nauwkeurig te lezen. Ik gebruik daarvoor de narratieve methode³⁹. Deze methode behandelt de bijbeltekst als literaire tekst. Aan de tekst worden drie vragen gesteld: Wie spreekt? Wie ziet? Wie handelt?

De vraag "wie spreekt" is de vraag naar wie aan het woord komt in het verhaal. Degene die in de directe rede spreekt is van groot belang voor de loop van het verhaal. Want op grond daarvan weet je hoe de personages denken en voelen. En

³⁸ Zie tekstboekje CD Stef Bos: *In een ander licht*.

³⁹ Bal, J.M. (1990).

door hier op te letten is ook meteen duidelijk wie géén spreektekst krijgt. Wie er bijvoorbeeld monddood is gemaakt.

De vraag “wie ziet” geeft aan vanuit welk gezichtspunt verteld wordt. Het maakt de lezer bewust van een schrijver die zijn of haar visie meegeeft. In eerste instantie ben je als lezer geneigd vanuit dit perspectief te lezen.

De vraag “wie handelt” laat zien hoe het verhaal verder gaat. Wat is de aard van de handeling? Hoe is de onderlinge relatie tussen degenen die handelen en wie handelt niet? Vanuit welke motivatie worden dingen gedaan?

Een uitvoerige exegese⁴⁰ laat ik achterwege, ik wil slechts een aantal aspecten belichten.

Als je kijkt naar de spreektekst is Naömi het belangrijkste personage. Zij is vaak initiatiefnemer in de gesprekken en eveneens in de handelingen. Zij regisseert bijvoorbeeld later in het verhaal de ontmoeting tussen Ruth en Boaz. Het is in die zin opvallend dat het bijbelboek Ruth heet in plaats van Naömi. Maar Ruth is degene die zorgt voor nakomelingen en daarom in de geschiedenislijn van het volk Israël uiteindelijk belangrijker geacht wordt. Zij wordt in het geslachtsregister van Jezus als voormoeder genoemd.

De Hebreeuwse namen zijn van betekenis: Naömi betekent “de Gelukkige”. Zij verandert haar naam na alles wat ze meemaakt in Mara: “de Bittere”. De naam van Ruth betekent: “Vriendschap”, de naam van de andere schoonzus Orpa: “Zij die zich afwendt”.

God is in dit verhaal op de achtergrond. Hij wordt niet sprekend opgevoerd. Het zijn de mensen die over God spreken⁴¹. Ruth zegt dat dat zij de God van Naömi wil volgen (Ruth 1:16) en Naömi benoemt zelf alles wat ze meemaakt als de hand van God (Ruth 1:20). In het slothoofdstuk kijken we met het perspectief van de schrijver van het verhaal mee die zegt dat God ervoor zorgt dat Ruth zwanger wordt.

Als je kijkt naar wat beide vrouwen in hoofdstuk 1 meemaken kun je stellen dat ze beiden te maken krijgen met ervaringen die de grond onder hun voeten laat schudden. Er is dus duidelijk sprake van contrastervaringen om met de term van Anbeek te spreken.

De contrastervaring van Naomi bestaat uit vier heftige gebeurtenissen.

1. Verhuizing met man en kinderen van Israël naar Moab vanwege hongersnood.
2. Na enige tijd daar haar man verliezen, dus weduwe worden.
3. Beide zonen verliezen in Moab, tien jaar nadat ze haar partner verloren heeft.
4. Beroid terugkeren naar het moederland Israël als oudere vrouw.

⁴⁰ Wie geïnteresseerd is in een uitgebreide narratieve exegese verwijs ik naar Ellen van Wolde: *Ruth en Noömi, twee vreemdgangers*. (1993). Baarn: Ten Have

⁴¹ In: *Re-imagining the bible for today* benaderen de remonstrantse auteurs deze kwestie met de nodige humor: God vraagt in het toneelstuk: “Can I say something”? Het antwoord is: “Not in Ruth!”

Naomi blijft dus als weduwe achter in een vreemd land, zonder kleinkinderen. Wel met haar twee schoondochters die in eerste instantie beiden met haar mee terug willen gaan naar Israël.

De contrastervaring van Ruth bestaat uit twee - mogelijk drie - heftige gebeurtenissen:

1. Ze verliest haar man en wordt weduwe.
2. Ze verlaat haar moederland Moab om naar het onbekende Israël te gaan. Ze laat niet alleen haar land achter, maar ook haar familie.

Mogelijk is er een derde contrastervaring: namelijk kinderloosheid. Er wordt in de tekst niet expliciet iets over gezegd. Maar ook uit wat er niet wordt gezegd kunnen we afleiden dat ze tijdens tien jaar huwelijk niet zwanger is geworden⁴².

Als thema's van Ruth 1 zijn - na de eerste lezing- te noemen:

1. Vreemdeling/ buitenlander zijn.
2. Rouw en verlies.
3. Vriendschap en hoop⁴³.

2.4 Ruth en de remonstrantse gesprekskring

Het verhaal van Ruth besluit ik te gebruiken voor mijn proefpreek in de Arminiuskerk in Rotterdam op 2 april 2017. Daarnaast ontstaat het idee (maart 2017) om met de gesprekskring - die ik in het kader van mijn stage aan het remonstrants seminarium bijwoon - het eerste hoofdstuk van Ruth te gaan lezen. Het lijkt mij een leuke interactieve voorbereiding voor mijn proefpreek. Ik ben benieuwd naar de eerste indruk van remonstrantse gemeenteleden van dit verhaal. Raakt dit verhaal aan hun eigen leven? Kennen ze Stef Bos? En raakt het lied van Ruth hen ook? Geven hun ervaringen mij een sleutel in handen om de tekst nog weer anders te lezen?

In mijn inleiding voor de Remonstrantse gesprekskring benoem ik een aantal aspecten waarom ik graag met hen een bijbelverhaal wil lezen.

1. Net als de auteurs van het boek "Weg met de bijbel" vind ik het zelf "leuk" om die oude verhalen te lezen. Ik neem de groep graag mee in mijn enthousiasme.
2. Ik ben benieuwd wat er uit de teksten naar voren komt als je leest zoals de Joodse rabbijn Ouaknin⁴⁴ leest: "met open hand". Niet op zoek naar het "begrijpen" van de tekst, want als je de tekst wilt "vast" grijpen mis je veel.

⁴² Misschien is de eerste contrastervaring van Ruth al dat zij trouwt met een buitenlander: een Joodse man. Maar dit wordt niet vermeld in de tekst.

⁴³ In hoofdstuk 1 bestaat de hoop erin dat Ruth méégaat met Naömi en haar ondersteunt. Maar pas in hoofdstuk 4 van het bijbelboek volgt de positieve wending: Ruth wordt moeder van een zoon en er wordt expliciet vermeld dat bij Naomi haar levenslust terugkeert. Dat het verhaal van Ruth ook een liefdesverhaal is wordt prachtig herverteld door de Joodse schrijver Meïr Shalev. Zie: Shalev, M. (1997), *De bijbel nu*. Breda: de Geus.

⁴⁴ Berkvens-Stevelink, C. (2015) *Marc-Alain Ouaknin - de Joodse gids van deze tijd – Vught: Skandalon*. Dit boek was in 2016 thema van de remonstrantse gesprekskring in Rotterdam.

3. Ik ben geïnteresseerd in de ervaring van de mensen in de gesprekskring. Wie zijn zij? Het zijn de verhalen van de mensen die voor mij de belangrijkste drijfveer vormen om remonstrants predikant te willen worden.

De werkvorm van de avond is als volgt: Ik introduceer de avond aan de hand van de bovengenoemde punten. Vervolgens laat ik het Lied van Ruth van Stef Bos horen en maken we een eerste rondje : Hoe vond je het lied?

Daarna wordt Ruth 1 gelezen in kleine groepen (er zijn kopieën van de tekst uitgedeeld + veelkleurige stiften zodat je passages kunt aanstrepen met kleuren). Ik introduceer kort de narratieve methode: Wie spreekt, wie ziet en wie handelt? Iedere groep krijgt als opdracht mee om één personage uit te lichten: Ruth: op basis van haar spreektekst en handelen, Naömi: op basis van haar spreektekst en handelen en het personage God tenslotte, evenals de andere zwijgende personages op de achtergrond.

Er vinden die avond dus twee plenaire rondes plaats waarbij iedereen reageert:

1. Uitwisseling als reactie op het lied.
2. Uitwisseling als reactie op het bijbelverhaal.

Ad 1. Reacties op het lied:

Het gaat over vluchtelingen in onze tijd! (3x)

Ruth is een bruggenbouwer, dat is ook in onze tijd nodig dat er een brug wordt geslagen naar de asielzoekers toe. (2x)

Wat een liefde spreekt er uit het lied! (2x)

Wat een solidariteit tussen twee vrouwen! (1x)

Wat een pathetisch lied, spreekt me niet aan. (2x)

Het is een tijdloos verhaal, thema's van toen zijn thema's van nu. (3x)

Ad 2. Reacties op het bijbelverhaal:

Bijzonder dat Naomi dat wat in haar leven gebeurt toeschrijft aan God.

Bewondering voor Naomi die haar schoondochter aan de man probeert te brengen.

Wat maakt Naomi veel mee! Wat een verliezen! En dan toch de moed om naar haar moederland terug te gaan. Ze claimt haar schoondochters nergens!

Het kan zo een verhaal zijn van bijv. Turkse mensen in ons eigen land.

Zowel Naomi als Ruth waren beiden vreemdeling in een ander land.

Maxima is ook een moderne Ruth. Bij haar huwelijk was Ruth 1: 16 de tekst van de preek⁴⁵.

Wat een bijzondere familieverhoudingen. Bewondering voor Ruth die zo'n aparte band heeft met haar schoonmoeder, blijkbaar niet met haar eigen moeder. Ik had zelf ook een betere band met mijn schoonmoeder dan met mijn eigen moeder.

Mijn dochter is ook een soort Ruth. Zij heeft een betere band met haar schoonmoeder dan met mij, haar eigen moeder. Mijn dochter wijst mij aan als de schuldige waarom dingen niet goed lopen in haar leven. Haar schoonmoeder begrijpt haar wel, zegt ze.

Voorlopige conclusie:

Het lied van Stef Bos roept vooral het vluchtelingen thema in de aandacht. De reacties op het lied komen overeen met mijn eigen bevinding: namelijk de twee thema's: vreemdeling zijn en liefde/ solidariteit. Het lijkt alsof het lied niet direct zorgt voor een dieper ervaren van het bijbelverhaal. Het wordt gezien als een aardige "opstap".

Het bijbelverhaal zelf roept inhoudelijk meer reacties op. Iedereen is positief over het zelf lezen van die verhalen en heeft er plezier aan beleefd. Bijbelverhalen met elkaar lezen is niet zo vanzelfsprekend in het remonstrantse milieu. In de groep is meteen duidelijk wie van protestantse huize is en het gewend is om bijbel teksten te lezen.

Een belangrijk gezichtspunt dat sterk naar voren komt bij de bespreking is het thema "familieverhoudingen". Een aantal vrouwen vertellen over de band met hun eigen schoonmoeder. Er is ook een vrouw die vertelt dat haar eigen dochter een betere band heeft met haar schoonmoeder dan met haarzelf.

Het thema familie dat de groep inbrengt geeft mij ook het inzicht dat Naomi in het verhaal wèl oma wordt maar dat het niet zuiver via de eigen bloedband is. Het kind dat geboren wordt is niet dat van haar eigen zoon. De naam van Ruth betekent "Vriendschap" zodat ik in mijn preek in april ook iets besluit te zeggen over vriendschapsbanden die sterker kunnen zijn dan familiebanden. Een thema dat zeker in onze tijd met veel gebroken gezinnen verrassend actueel is.

Tot slot: De pijn in de opmerking van één van de groepsleden, Helga, over haar dochter die ze niet meer ziet, blijft me bij. Achteraf besef ik dat zij met ons een contrastervaring uit haar leven deelde. Ik vraag haar enkele weken nadien of ze bereid is tot een interview over contrastervaringen in het kader van mijn scriptie. Helga antwoordt bevestigend.

⁴⁵ Predikant Carel ter Linden zegende het huwelijk in van kroonprins Willem-Alexander met Maxima op 4 februari 2002 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

2.5 Contrastervaringen: twee interviews

Interview met Helga (78)⁴⁶: lid van de remonstrantse gemeente Rotterdam.

Het interview vindt plaats twee maanden nadat ik mijn proefpreek heb gehouden over Ruth 1⁴⁷. Helga was aanwezig in de dienst op 2 april in de Arminiuskerk en maakte deel uit van de nabespreking.

Vraag: Helga, je hebt mij verteld over het verbroken contact met je dochter en de pijn die je daarvan hebt. Ik weet niet of je het begrip contrastervaringen kent dat Christa Anbeek als basis van haar theologie neemt? Het zijn ervaringen die je leven op zijn kop zetten en waarbij je de kwetsbaarheid van het leven ervaart. Deze ervaringen kunnen negatief zijn zoals een verlies, maar ook positief zoals bijv. de ervaring van verbondenheid met de natuur. Kun jij iets zeggen over contrastervaringen in jouw leven?

Helga vertelt dat de eerste contrastervaring in haar leven de ziekte en de dood van haar vader waren. Helga had een hechte band met haar vader. Hij was predikant en deelde veel van zijn werk met haar van jongs af aan.

Een andere contrastervaring die Helga noemt is de scheiding van haar man. Hij bleek dwangmatig te zijn en werd getergd door angststoornissen. Helga kreeg rondom de scheiding lichamelijke klachten en kon op een gegeven moment haar handen niet meer gebruiken. Een goede vriend zette haar op het spoor om te gaan studeren: “Als je je handen niet kunt gebruiken kun je nog wel je hoofd gebruiken: pak een studie op”, was zijn advies. Dat deed Helga en het was het begin van het kiezen voor haarzelf⁴⁸.

Een derde contrastervaring is het verbroken contact met haar dochter. Dit gebeurde pas toen haar dochter halverwege de 20 was. Daarvoor hadden ze een goede band, “misschien te hecht” zegt Helga nu. Het ontstond toen haar dochter een vriend kreeg en kinderen kreeg. Een postnatale depressie was het begin van depressieve perioden en angststoornissen. De dochter van Helga beschuldigde haar eigen moeder van van alles en koos voor haar schoonmoeder.

Helga noemt het uiteenvallen van haar gezin ook een contrastervaring. Want niet alleen haar dochter, ook haar oudste zoon bleek te lijden aan angststoornissen. Er ontstaat onenigheid tussen de kinderen die niet meer met zijn allen tegelijk thuis wilden komen. De harmonie die er aanvankelijk was na de scheiding, is nog steeds verbroken.

Helga gebruikt woorden als: “Ik was uit het lood geslagen. Ja ik heb me kwetsbaar gevoeld, maar dat kan niet in deze maatschappij. Je moet zelfstandig overkomen”.

⁴⁶ Helga is een gefingeerde naam. Zij heeft toestemming gegeven voor publicatie van haar verhaal.

⁴⁷ *Het lied van Ruth* van Stef Bos is in de viering gezongen en op piano begeleid door een professionele zangeres: Claudia Copier.

⁴⁸ De negatieve contrastervaring wordt meteen gevolgd door een positieve contrastervaring. Dit is vaker het geval.

Tussen de contrastervaringen door vertelt Helga dat ze een studie heeft afgerond, dat ze zinvol werk deed waar ze met enthousiasme over vertelt en dat ze veel waardevolle vriendschappen heeft.

Vraag: *Wat is voor jou het allerbelangrijkste in je leven*⁴⁹?

Helga antwoordt dat voor haar menselijk contact, vriendschap en verbondenheid tussen mensen het allerbelangrijkst is. Helga vertelt over haar beste vriendin die vorig jaar is overleden. Met haar kon ze alles delen. Ze hebben ook veel samen gereisd, waren als zusjes voor elkaar. Nu lijkt het alsof de kinderen van haar vriendin de rol op zich nemen die eigen kinderen vaak hebben. Zoals haar en haar oudste zoon uitnodigen met Kerst.

Vraag: *Het is al een poosje geleden dat we bezig waren met het verhaal van Ruth, kun je nog zeggen wat dat verhaal en/of de preek op 2 april voor jou heeft betekend?*

Helga vertelt dat het belangrijkste uit het verhaal is dat het niet gaat over de normale context van familiebanden. Zij heeft door alles wat ze meemaakte geleerd dat er andere verbanden zijn die net zoveel vreugde kunnen geven als de “normale” familieverbanden maar dat je er wel open voor moet staan.

Vraag: *Wat vond je van “het Lied van Ruth” in de viering? Is dat een meerwaarde voor de uitleg van het verhaal?*

Helga antwoordt dat dat voor haar zelf niet zo is. Ze is getraind om naar preken te luisteren (omdat ze keer op keer die van haar vader hoorde) dat ze daar het meest uithaalt. Ze denkt dat voor veel mensen “het lied van Ruth” wel een meerwaarde heeft: “sommige mensen hebben juist een zangtekst nodig omdat het een andere ingang biedt dan gesproken woord: het doet een appel op de beleving”.

Na afloop van het interview vertelt Helga dat het voor haar heel waardevol was om op deze manier haar levensverhaal te vertellen.

Voorlopige conclusie

Het bijbelverhaal van Ruth was voor Helga de trigger om haar contrastervaring - namelijk het verbroken contact met haar dochter - in de gesprekskring te delen. Zij gaf een korte toelichting bij de plenaire uitwisseling. Als ik in een persoonlijk gesprek Helga uitnodig om er méér over te vertellen komen er ook andere contrastervaringen naar boven. Zowel de meest pijnlijke ervaringen maar ook de tegenovergestelde ervaringen: namelijk die van verbondenheid en het hervinden van haar eigen kracht en levenslust.

Terugkomend op mijn onderzoeksvraag: “Wat betekent het centraal stellen van contrastervaringen van mensen in het hier en nu voor de uitleg van bijbelverhalen?” is het antwoord dat de ervaring van het verbroken contact van Helga met haar dochter een nieuw perspectief werpt op de uitspraak van Ruth in hoofdstuk 1: 16: “Waar jij gaat, zal ik gaan”. De liefde en de solidariteit die uit deze woorden spreekt -

⁴⁹ De precieze vraag is volgens Anbeek : “wat is voor jou van ultiem belang?”, dit is eigenlijk een vertaling van de vraag naar God. Zie: *De berg van de ziel*.

evenals uit het lied van Stef Bos - wordt door Helga juist héél erg gemist. Want deze liefde geldt de schoonmoeder en niet de eigen moeder. Je zou kunnen zeggen dat het perspectief van de moeder van Ruth, afwezig in de bijbeltekst, hier ingevuld wordt door een vrouw in het hier en nu: Helga!

Als ik terugkijk naar hoe ik op 2 april mijn preek heb gehouden kan ik zeggen dat ik de ervaring van rouw en verlies bij Naömi als opstap heb genomen om het over rouw en verlies van mijn toehoorders te hebben en dus recht te doen aan contrastervaringen waar veel mensen mee te maken krijgen. Daarnaast heb ik het thema vriendschap genoemd: dat vriendschapsbanden soms sterker kunnen zijn dan familiebanden. Maar het gesprek met Helga heeft mij méér bewust gemaakt van de contrastervaring van verbroken familierelaties. Helga heeft mij een nieuwe hermeneutische sleutel in handen gegeven. Het antwoord op de vraag wáár je begint met de hermeneutiek was in dit voorbeeld het bijbelverhaal. Zonder het verhaal van Ruth was ik niet met Helga over de contrastervaringen in haar leven in gesprek gekomen. Maar ik kan mij voorstellen dat - als ik zelf de wijkpredikant van Helga zou zijn -, we ook zonder een bijbeltekst op deze ervaringen waren uitgekomen.

Ik merk dat het van waarde is voor Helga dat ze haar verhaal kan uiten.

Interview met Alice (68)⁵⁰: christelijk opgevoed, niet kerkelijk, wel gelovig.

Alice komt op 2 april 2017 naar de remonstrantse kerk in Rotterdam op mijn uitnodiging. Ze komt samen met haar vrouwelijke levenspartner. Ik ken Alice uit mijn vorige baan in Rotterdam waar ik leiding gaf aan een project met betrekking tot het bezoeken van eenzame ouderen⁵¹.

Ik weet van Alice dat ze een orthodox christelijke opvoeding heeft gehad, dat ze daar sombere buien aan overgehouden heeft, heel betrokken is bij het leed in de wereld, en houdt van klassieke muziek.

Na de viering in de remonstrantse kerk is ze verrast en geraakt. “Als het zo kan kerk-zijn, komt ze weer terug”, schrijft ze mij na afloop.

Ik hoor daar graag meer over en vraag Alice of ze met mij verder in gesprek wil. Ik weet dat ze niet makkelijk het achterste van haar tong laat zien en met humor soms intimiteit van zich afhoudt. Maar ze stemt toe. Net als hierboven licht ik het begrip “contrastervaringen⁵²” uitgebreid toe en vraag Alice naar de contrastervaringen in haar leven.

De eerste contrastervaring die Alice noemt is het verlies van haar vader toen ze zelf 9 jaar was. “Ik had het gevoel dat ik mijn plek kwijt was”. “Ik was een vaderskind, ik kon daarna mijn draai niet meer vinden”. Moeder had weinig liefde te geven en er zijn een aantal schrijnende opmerkingen als imprints bij Alice achtergebleven, zoals de opmerking: “jij bent geen kind om van te houden” en later in haar leven toen ze werd opgenomen in de psychiatrie: “Ik had je liever naar het kerkhof gebracht dan naar een zenuwinrichting”.

Alice heeft jaren gewerkt in de verpleging, maar werd vanwege psychische problemen afgekeurd op haar 36^e. Dit verlies van werk noemt Alice als tweede contrastervaring.

Al vertellend merk ik dat de oude pijn boven komt bij Alice maar dat ze tegelijkertijd vertelt over liefdevolle mensen die ze tegenkwam: zoals een gezin waar ze regelmatig kwam om hand- en spandiensten te verrichten. Het was voor haar heel erg wennen dat mensen blij met haar waren en haar spontaan te eten uitnodigden.

Ook komt de kwaliteit bovendrijven bij Alice dat haar gevoeligheid een positieve kant heeft: ze is erg begaan met mensen en de wereld om zich heen. Ze doet al jaren veel vrijwilligerswerk waar ze voor veel mensen van betekenis is.

Een derde contrastervaring die Alice noemt is de abortus die ze heeft laten plegen. Ze heeft daarna geen kinderen meer gekregen, terwijl ze erg van kinderen houdt. Het is een verlies voor haar dat ze nooit moeder is geworden. Gaandeweg haar leven

⁵⁰ Ook de naam van Alice is gefingeerd. Zij heeft toestemming gegeven voor publicatie van haar verhaal.

⁵¹ Dit project heet: MOTTO en valt onder de organisatie Samen010. Zie: www.centrumvoorlevensvragenrotterdam.nl.

⁵² Ter voorbereiding van ons gesprek stuur ik haar het artikel van Anbeek: “*Kwetsbaarheid erkennen & benoemen*”. Adrem jaargang 27. Nr 8. September 2016.

heeft ze van de kinderen van anderen kunnen genieten en trekt ze de conclusie dat het gevoel dat je met familie kunt hebben overdraagbaar is naar vrienden. Dat er andere betekenisvolle verbanden zijn.

Alice noemt ook positieve contrastervaringen.

Dat was bijvoorbeeld voor haar het Pieterpad lopen. “Ik voelde me één met alles om me heen”. “Ik zal nooit het moment vergeten dat ik een edelhert zag”.

Een andere positieve contrastervaring is de ontmoeting met haar levenspartner.

“Ik ben verwonderd over de energie die er tussen mensen kan zijn. Dat geeft mij hoop”.

Als ik vraag wat voor haar het allerbelangrijkste is in het leven zegt Alice:

“Mensen om me heen zijn het allerbelangrijkste. Ik merk wel dat ik het nog steeds vaak moeilijk vind om de hand te pakken die wordt aangereikt. Want het gevoel dat mensen eigenlijk niet te vertrouwen zijn, zit heel diep”. “Ik ben ook bang dat ik geen eigen bron heb om op terug te vallen. Bevestiging van anderen is voor mij van levensbelang”. “Ik ben me erg bewust van de kwetsbaarheid van het leven, je moet zuinig zijn met de dingen die kostbaar voor je zijn”.

Vraag: Kun je iets zeggen over het verhaal van Ruth (preek), wat heeft jou daarin geraakt?

Voor Alice is het vooral Naomi die haar aanspreekt. “Omdat ze dórgaat ondanks alles wat haar is overgekomen. Ze noemde zichzelf Mara: bitter. Ik ben zelf niet verbitterd geraakt. Het verhaal was voor mij troostend. Er gaat vanuit dat wat mij is overkomen ook andere mensen overkomt. En dan toch de hoop dat er uitzicht is in het verdriet. Ze houdt van dat kleinkind dat niet haar eigen vlees en bloed is. Wat ik ook heel mooi vind is dat het over de kracht en vriendschap van vrouwen gaat. Het lukt hen om de pijnlijke hobbels in het leven te nemen. Ze gaan dóór het verdriet heen. Mannen kiezen vaak de weg van het geweld”.

Vraag: Had het lied van Stef Bos voor jou een meerwaarde?

“Ja zeker, muziek vind ik altijd belangrijk omdat het je gevoel aanspreekt. Stef Bos doet eigenlijk hetzelfde wat jij doet: de ervaring uit het verhaal laten spreken. Hij doet het net iets anders dan jij. Hij legt de nadruk op het thema vluchteling zijn, jij haalt er weer andere thema's uit. Verder vond ik de sfeer in de kerk heel prettig en de remonstranten open naar nieuwelingen toe”.

Ook Alice bedankt mij voor het gesprek. Ze belt me de volgende dag op om dit nog eens te benadrukken. Het gesprek betekende voor Alice dat ze contact maakte met haar eigen kwetsbaarheid en ook met de pijn, maar het erover praten loste ook iets op. “Er wordt een diepere laag in mijzelf aangeroerd hierdoor”.

Ze wou wel willen dat er plekken bestaan waar je op deze manier met elkaar kunt praten. “Het zou veel bijdragen aan het verzachten van leed en pijn”, aldus Alice.

Voorlopige conclusie:

Op de vraag hierboven waar je begint met de hermeneutiek van de contrastervaringen: bij de teksten of bij de mensen is op te merken dat het bijbelverhaal van Ruth voor Alice als een spiegelverhaal heeft gewerkt. Naomi verandert haar naam weliswaar in “de bittere”, maar raakt uiteindelijk niet verbitterd. Zo is ook Alice niet verbitterd geraakt en vindt ze vreugde in vriendschappen. Ook voor Alice zijn er veel waardevolle vriendschappen in de plaats gekomen van moeilijke familierelaties. Evenals bij Helga is er bij Alice een verwevenheid in het vertellen over pijnlijke contrastervaringen en gelukkige contrastervaringen. Het bijbelverhaal was een goede opstap om in gesprek te gaan over contrastervaringen, maar ik kan me voorstellen dat ik ook zonder bijbelverhaal op deze manier met Alice in gesprek had kunnen raken. Ik merk dat het zowel Alice als Helga heel erg goed doet om contrastervaringen te delen. Het is met beide vrouwen een intense ontmoeting die voor grote verbondenheid zorgt.

Wat dit zegt over mijn eigen manier van met aandacht aanwezig zijn laat ik hier buiten beschouwing. Dat betekent niet dat ik dat niet van belang acht. Voor nu merk ik vooral dat een dergelijk gesprek - over thema's als kwetsbaarheid, verdriet, hoop en verlangen - kennelijk een behoefte vervult die niet op een andere plek vervuld kan worden. Voorzichtig durf ik te stellen dat huidige en toekomstige remonstrantse predikanten de contrastervaringen van mensen als hermeneutische sleutel van hun theologie en exegetische moeten maken. Bijbelverhalen kunnen daarbij behulpzaam zijn, maar hoeven niet.

Hoofdstuk 3: De contrastervaring van de bijbelse Maria in relatie tot patiënten op de afdeling geriatrie.

3.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk over Ruth stond de bijbeltekst behoorlijk centraal. In dit hoofdstuk wil ik beginnen met de ervaringen van mensen in het hier en nu. Namelijk de contrastervaringen van de mensen die ik iedere week spreek op de afdeling geriatrie van het ziekenhuis waar ik werk als geestelijk verzorger.

Veel patiënten krijgen te maken het verlies van gezondheid en het verlies van zelfstandigheid. Vooral het afhankelijk worden van de zorg van anderen is moeilijk. Ook het besef dat je je geheugen gaat verliezen is een schrijnend proces, zeker voor de partner. Maar ik wil hier inzoomen op een contrastervaring die van een nòg andere orde is. Namelijk de dood van een volwassen kind. Eén van de meest heftige contrastervaringen die een mens mee kan maken⁵³.

Ook Stef Bos heeft in zijn liederen over bijbelse personages deze ervaring verwoord. In “het lied van de moeder”⁵⁴ portretteert hij Maria als moeder die haar volwassen zoon Jezus verliest. Zij wordt zo symbool voor alle vaders en moeders die een volwassen kind verliezen. Om het lied te beluisteren klik op: <https://youtu.be/F-zzX5vi8xl>.

3.2 De contrastervaringen van patiënten op de afdeling geriatrie

Veel vaker dan ik had kunnen vermoeden spreek ik ouders van rond de 80 die een kind hebben verloren. Soms een jong kind waarover het verlies aan het eind van het leven sterker naar boven komt, maar bij de voorbeelden die ik hier wil noemen betreft het kinderen die in de 50 waren.

Ik denk aan een mevrouw die met onduidelijke hartklachten in het ziekenhuis belandde. Later in ons gesprek bleek dat deze klachten vaak rond de sterfdatum van haar dochter ontstonden (die 3 jaar daarvoor aan kanker was overleden). Het contact met de schoonzoon was nooit hecht geweest wat betekent dat er weinig mensen zijn met wie mevrouw dit verdriet nog kan delen. De kleindochter leidt haar eigen leven. Essentiële informatie voor de behandelend arts. Mevrouw was er meer bij gebaat om haar hart te luchten dan bij extra medicijnen.

Een andere mevrouw die opgenomen was vanwege klachten als “algehele malaise” kwam haar bed niet uit en maakte met niemand contact. Mij werd gevraagd of ik als geestelijk verzorger misschien een ingang kon vinden bij haar. Het bleek dat ze in diepe rouw was om haar zoon. Hij had een aantal maanden daarvoor zelfmoord

⁵³ Rouw is voor ouderen vaak complex omdat er naast verlies door de dood vaak sprake is van verlies van gezondheid. Ik laat de pastorale benadering hier verder buiten beschouwing. Zie verder: www.canongerontologie.nl.

⁵⁴ “Het lied van de moeder” *Pieta*. Zie tekstboekje CD Stef Bos: *In een ander licht*.

gepleegd. Door de schoondochter was alle familie weggehouden van de begrafenis, er was géén afscheid geweest. Ik nodigde mevrouw uit om te vertellen wat voor kind haar zoon vroeger was. Hij was kunstenaar geworden vertelde ze en had naam gemaakt, als kind al was hij bijzonder: zachtaardig en creatief. Met veel warmte vertelde ze over haar zo geliefde zoon.

Mevrouw vond het goed dat ik bij het zogenaamde familiegesprek⁵⁵ aanwezig was zodat ik haar andere kinderen kon ontmoeten en haar behandelend arts kon informeren over wat mevrouw had meegemaakt. Tijdens dat gesprek besloten we o.a. om contact te zoeken met de eigen predikant van mevrouw en om alsnog een rouwdienst in kleine kring te houden. Een schrijnende extra complicatie in deze situatie was dat de echtgenoot van mevrouw ernstig dementerend was en ze haar verdriet over het verlies van hun zoon niet meer met hem kon delen. Hoewel het verdriet van mevrouw er niet minder om werd, knapte ze in het ziekenhuis zienderogen op nadat zij zichzelf had kunnen uiten en stem had kunnen geven aan deze contrastervaring. Mevrouw had haar eigen predikant hierover eerder niet in vertrouwen genomen uit schaamte.

Ook ontmoette ik een meneer van 83 die zijn zoon had verloren aan kanker, een half jaar daarvoor. Hij was van orthodox gereformeerde huize en was het niet zo gewend zijn emoties te uiten. Toch vertelde hij me het hele verhaal: van het ziekteproces van zijn zoon tot en met het afscheid. Hij had er behoefte aan om zich uit te spreken. Zijn vrouw leefde nog: een kwieke dame die ik kort tijdens het bezoekuur ontmoette. Zij wou er niet teveel meer over praten - over hun zoon - begreep ik tussen de regels door. Want hun zoon was van het geloof afgedwaald en had geen christelijke begrafenis gewild. Dit had ze maar moeilijk kunnen verkroppen, vertelde meneer. Zo te merken had hij zich daar overheen gezet, hij was gaandeweg zijn leven flexibeler in de leer geworden, maar zijn echtgenote niet. Ze deed er liever het zwijgen toe. Meneer vertelde mij de levensloop van zijn zoon die een goede baan had gehad en op wie hij trots was geweest. Hij bracht zijn zoon door de verhalen weer een beetje tot leven.

En ik denk aan die meneer uit Hongarije die drie weken vóór de ziekenhuisopname zijn zoon had verloren. Hij was somber gestemd vertelde de verpleging mij: of ik contact met hem kon maken. Maar dat lukte ook mij niet goed. Hij lag de hele dag naar klassieke muziek te luisteren en sloot zich daarmee af op de zaal waar hij lag. Zijn goed recht. Bij de eerste ontmoeting vroeg hij me of ik rooms-katholiek was. Toen ik daar niet bevestigend op kon antwoorden bloedde het gesprek snel dood. Je hebt ook niet zómaar een gesprek over contrastervaringen. Daar is van beide kanten vertrouwen voor nodig en het juiste moment.

⁵⁵ Iedere patiënt op de afdeling geriatrie in het Diakonessenhuis Zeist heeft na verloop van tijd een familiegesprek waarbij de behandelend arts medische informatie verstrekt aan de patiënt en zijn directe naasten. Ook de nazorgverpleegkundige levert haar bijdrage hieraan. Dit betreft bijv. het regelen van extra zorg thuis als dat nodig is/ een revalidatieplek of een hospice. Bij zingevingsproblemen en/of rouw word ik als geestelijk verzorger door de arts of verpleegkundige gevraagd bij het familiegesprek aanwezig te zijn. We werken samen in een wekelijks multi - disciplinair overleg waarbij de patiënt medisch gekarakteriseerd wordt, maar ook de psycho-sociale kant en de zingevingskant aan de orde komen.

3.3 De Goede Vrijdag viering in het Diakonessenhuis Zeist

De door mij hierboven genoemde Hongaarse meneer kwam een aantal dagen later samen met zijn vrouw en dochter naar de Goede Vrijdag viering.

De contrastervaring van de patiënten - namelijk die van het verlies van een volwassen kind - vormde voor mij het uitgangspunt van de Goede Vrijdagviering van 7 april 2017 in het Diakonessenhuis Zeist.

De verhalen van de patiënten werden mijn “bijbeltekst”.

Bij mij riepen de verhalen van deze oude ouders het beeld op van Maria als Piëta met de volwassen dode Jezus op schoot en van de Mater Dolorosa in de klassieke muziek⁵⁶. En het riep “het lied van de moeder” op dat Stef Bos schreef. Vaak is het de moeder die centraal staat, maar in het Oude Testament is er het verhaal van koning David die ontroostbaar is na de dood van zijn zoon Absalom en uitroept: “Mijn zoon, mijn zoon, was ik maar in jouw plaats gestorven”⁵⁷.

Voor de viering op Goede Vrijdag heb ik de liturgische structuur losgelaten. In plaats van het zingen van een psalm wordt van Stef Bos “het lied van de moeder” gezongen en live op piano begeleid⁵⁸. In plaats van een preek komt een korte meditatie op het lied van Stef Bos. In plaats van het gebed nodig ik alle deelnemers uit om hun eigen gebed/ verlangen / verdriet te verwoorden op een uitgedeeld mooi rond papiertje. Deze persoonlijke gebeden en wensen worden door mij voorgelezen (tenzij iemand dat niet wil) en aan het kruis gehangen in het liturgisch centrum. Vrijwilligers helpen hieraan mee omdat sommige patiënten slecht ter been zijn.

In plaats van de eucharistie of avondmaal sluiten we af met het gezamenlijk eten van een radijsje en een stukje matze met honing. Symbolische smaken voor het bittere en het zoete van het leven.

De viering wordt druk bezocht door mensen van verschillende geloofsovertuigingen: Rooms Katholiek, Leger des Heils, Humanist, Protestants, ongelovig (de musici) en kinderen van de patiënten. Iedereen is na afloop geraakt en tevreden⁵⁹. Niemand rept erover - bij het nagesprek - dat het lijdensverhaal van Jezus te weinig aandacht heeft gekregen, ook de wat meer conservatieve mensen niet. Het delen van contrastervaringen - via een lied, via meditatie en via ieders eigen gebed - heeft verbindend gewerkt.

De Hongaarse meneer bedankt mij na afloop met tranen in de ogen. Ook zijn vrouw en dochter zijn geraakt. De naam van hun zoon had tot 3x toe geklonken bij het oplezen van de zelfgeschreven gebeden. Juist op Goede Vrijdag kon het verdriet om hun zoon en broer een plek krijgen.

⁵⁶ *Mater Dolorosa*: moeder van smarten. Bekend is bijv. het *Stabat Mater Dolorosa* van Pergolesi uit 1736.

⁵⁷ 2 Samuël 18:33.

⁵⁸ Evenals in Rotterdam is de zangeres Claudia Copier.

⁵⁹ Achteraf heeft deze viering veel meer mensen getrokken dan de meer traditionele viering op Paasmorgen. Waarschijnlijk ook door mijn persoonlijke uitnodigingen en medewerking van de activiteitenbegeleiding.

Terugkomend op de beginvragen van deze scriptie wáár je begint met je hermeneutiek van contrastervaringen is te constateren dat als het bijbelverhaal op de achtergrond raakt, de ervaringen van mensen in het hier en nu méér op de voorgrond komen. Omdat het Goede Vrijdag was, is de context van het lijden van Jezus voor iedereen duidelijk. Dit resoneert mee omdat ik als geestelijk verzorger in die traditie sta. Op de eerste plaats stond de contrastervaring van het verlies van een volwassen kind en het lijden van mensen in het algemeen.

Voor mijzelf als theoloog en geestelijk verzorger was het wat onwennig om in de viering de uitleg van bijbelteksten en de volgorde van de liturgie los te laten. Het vraagt om - in de setting die ik gekozen had - erop te vertrouwen dat de mensen inderdaad hun eigen gebeden zouden schrijven. Het vraagt van mij dat ik zelf in contact ben met de taal van mijn hart⁶⁰. Het maakt verschil of je in de intimiteit van een pastoraal gesprek mensen de ruimte biedt om een contrastervaring te delen of dat je deze ervaringen ter sprake brengt in een viering. De meerwaarde van het delen in de groep is dat de individuele ervaringen een transcendente dimensie krijgen of in geloofstaal gezegd: dat het verdriet neergelegd wordt bij God.

Het lied van Stef Bos gaf mij de hermeneutische sleutel in handen om het perspectief van Maria te kiezen: de moeder die een kind verliest. Zijn lied helpt om je in te leven in die verlieservaring. Daarom hieronder een korte toelichting op het lied.

3.4 De contrastervaring van Maria in het lied van Stef Bos: “Het lied van de moeder”.

Dé contrastervaring bij uitstek in het Nieuwe Testament is het lijden en sterven van Jezus. Talloos zijn ook de afbeeldingen van een lijdende Jezus aan het kruis. In sommige kruiswegstaties zijn de vrouwen rond Jezus afgebeeld, zoals zijn moeder Maria. Maar er is geen beeld zó aangrijpend als dat van de Pièta. De meest bekende is misschien wel die van Michelangelo. In dat beeld is de wanhoop zichtbaar van een moeder die haar volwassen dode zoon op schoot in haar armen houdt⁶¹. Ook Stef Bos had bij het schrijven van deze tekst de Pièta van Michelangelo voor ogen, zegt hij in een toelichting op dit lied. Nergens in de liedtekst noemt hij de naam van Jezus, ook niet die van Maria. Dat geeft het lied een extra dimensie omdat zo de universele waarde van dit verdriet wordt belicht. Alleen de titel van het lied: Pièta, maakt duidelijk dat Maria de ik- persoon is die spreekt. Hieronder een gedeelte van het lied.

*Waar kan ik slapen vannacht
Denken aan niets
Waar ik woon zie ik alles
Wat ik niet wil zien*

⁶⁰ *De taal van my hart* is de titel van een lied dat Stef Bos samen met Amanda Strydom zingt.

⁶¹ Tijdens de Maria tentoonstelling in het Catharijne Convent - van 10 februari t&m 20 augustus 2017- was een 15e eeuwse Pièta te zien. In filmpjes bij de tentoonstelling werd door verschillende bekende Nederlanders de vraag beantwoord wat Maria voor hen betekent. Volkskrant columnist Elma Drayer heeft als ex-calvinist weinig met de madonna's met kind, maar het onpeilbare verdriet van de pièta raakt haar recht in het hart.

*In elke kamer in dit huis
In alles wat hier is
Zie ik jou voor mij
Met mijn ogen dicht*

*Zie jou weer spelen in het zand
Alleen met je verbeelding
Bouwde jij kastelen
Leefde in je eigen wereld
Maar in elke straat in deze stad
Waar ik ook ben
In alle mensen die jij kende
Hoor ik nu jouw stem*

*En ik verlang naar de dagen
Dat je niets en niemand was
Te klein om heel de wereld
Te veroveren
Ik zou mijn leven geven
Om nog een keer voor een dag
Het licht te zien in jouw ogen*

In dit lied verlangt een moeder terug naar de tijd dat haar volwassen kind nog een klein kind was en de wereld nog overzichtelijk. Dat verlangen herken ik bij de mensen met wie ik sprak. De vraag naar hoe hun zoon of dochter als kind was werd dankbaar aangegrepen om meer te vertellen. Ook de beginzin van het lied is treffend gekozen: “waar kan ik slapen vannacht”. Zoveel mensen worden - in tijden van rouw - getroffen door slapeloosheid en weten vooral 's nachts niet waar ze het zoeken moeten.

Het terugkerende refrein is: “Ik zou mijn leven geven, om nog één keer voor een dag, het licht te zien in jouw ogen”.

Dit verlangen herken ik ook bij de vaders en moeders in het ziekenhuis die een kind hebben verloren. Soms zeggen mensen letterlijk: “was ik maar gegaan” of vragen ze zich af: “waarom heeft God mij niet weggenomen?”⁶²

Met de tekst van dit lied heeft Stef Bos de menselijke ervaring van het verliezen van een kind in eenvoudige woorden invoelbaar gemaakt.

Stef Bos is naar aanleiding van de CD “In een ander licht” - waar dit lied deel van uitmaakt - vaak geïnterviewd. Gevraagd naar de keuze voor zijn bijbelse personages, zijn manier van bijbellezen en uitleg van de teksten, zegt hij dat hij eerst terug is

⁶² In het boek van Holtzapffel, K.J. (2017) *Houvast - aan de vraagzijde van het bestaan* - Zoetermeer: Meinema, worden soortgelijke vragen zinvragen of levensvragen genoemd. Het zijn vragen waarop niet direct een antwoord is, maar vragen die mensen ten diepste bezighouden en aan de basis van de menselijke existentie raken.

gegaan naar zijn eigen verbeelding en herinnering van vroeger. Hij komt uit een gereformeerd nest en groeide op in Veenendaal. Bos kiest voor de personen die hij als kind boeiend vond. Verder wilde hij niet zozeer naar de letterlijke tekst werken, maar vooral de geest van een persoon vatten zodat er mensen van nu uit ontstaan. *“Ik moest er iets menselijks in kunnen herkennen waardoor ik geraakt werd”*.

Deze uitspraak van Stef Bos lijkt sterk op een uitspraak van de Joodse schrijver Meïr Shalev:

“Als je schrijft over dingen waar je geen emotie voor hebt of geen ervaring mee dan blijft het koud”⁶³.

Shalev is geen theoloog maar schrijver. Hij weet echter als geen ander de verhalen van het Oude Testament te laten herleven alsof ze nog steeds plaatsvinden. Het zijn de schrijvers, de kunstenaars en de zangers die we in de theologie moeten omarmen. Zij zijn misschien wel de profeten van onze tijd⁶⁴.

⁶³ Shalev, M. (1998) *Alles komt van de familie*. Interview van Shalev door Xandra Schutte in de Groene Amsterdammer, 2 september 1998

⁶⁴ In noot 33 noemde ik Stef Bos een moderne profeet: zie de toelichting. Wat mij ook aanspreekt aan Bos is dat hij niet bang is om met welke kerk dan ook geassocieerd te worden. Onlangs schreef hij het lied: *“Toen was geloof heel gewoon”* voor een programma van de EO. Zie artikel Trouw 26 juli 2017: interview met Gerrit-Jan Kleinjan over dit lied als eerbetoon aan zijn ouders.

Tot slot: conclusies en aanbevelingen

Dit onderzoek was voor mijzelf een boeiend proces. Ik ben uitgekomen op een theologie waarbij de ervaringen van mensen in het hier en nu belangrijker zijn dan heilige teksten. Het gaat erom de mensen te “lezen”: te horen waar ze naar verlangen, waar ze van dromen, van wakker liggen, boos om worden, van moeten huilen of wat hun anderszins raakt. Bijbelverhalen kunnen deze ervaringen spiegelen, maar zijn niet persé nodig.

Het begrip contrastervaringen dat Christa Anbeek als basis heeft voor haar systematische theologie, biedt een nieuwe hermeneutische sleutel voor de uitleg van bijbelverhalen. Door te lezen met de bril op van de contrastervaring krijgen de bijbelverhalen een diepere laag: die van diep ingrijpende menselijke ervaringen. Het luisteren naar of samen lezen van bijbelverhalen kan mensen een ingang bieden om hun eigen contrastervaringen te delen. Het bijbelverhaal kan als spiegelverhaal voor de eigen contrastervaringen optreden, zoals voor Alice. Het kan ook andersom: dat de contrastervaring van de lezer een hermeneutische sleutel is voor het bijbelverhaal. De contrastervaring van Helga - die geen contact meer heeft met haar dochter - roept de moeder van Ruth in gedachten die haar dochter ziet vertrekken: een vrouw die in het bijbelverhaal niet voorkomt.

De bijbelse liederen van Stef Bos steken ook meteen in bij die diepgaande menselijke ervaringen en kunnen behulpzaam zijn om mensen vanuit hun hoofd naar hun hart te brengen⁶⁵. Het lied van Stef Bos over Maria fungeerde als een intermediair tussen de ervaringen van de mensen en het lijdensverhaal. Méér nog dan het lied van Ruth was het een hermeneutische sleutel voor de uitleg van het lijdensverhaal. Het perspectief van de rouwende moeder kwam voor mij in de plaats van de lijdende Jezus.

Een belangrijke conclusie is ook dat het benoemen van contrastervaringen in de viering van Goede Vrijdag de geloofsverschillen tussen mensen deed oplossen. Misschien is het zo dat discussies over geloofszaken méér met het hoofd dan met het hart te maken hebben?!

De vraag of het delen van contrastervaringen een meerwaarde biedt, kan ik bevestigend beantwoorden. Voor de patiënten op de afdeling geriatrie was de meerwaarde: dat door uiting te geven aan hun diepste verdriet hun lichamelijke kwaal in een ander licht kwam te staan of grotendeels oploste. Er kwam ruimte om

⁶⁵ Niet alleen de bijbelse liederen van Stef Bos inspireren menig theoloog, ook zijn andere liederen verdienen de aandacht. Het lied “Komatiepoort” was een inspiratiebron voor remonstrants predikante Alleke Wieringa. Zij schreef een artikel: *Daars altijd een grens om over te gaan* in de Geertebrief van de remonstrantse gemeente Utrecht. Pinksteren 2017.

nieuwe beslissingen te nemen⁶⁶. Voor de vrouwen die ik sprak naar aanleiding van de bijbelse Ruth kwam behalve het delen van hun diepste pijn óók naar boven waar hun grootste kracht zit en wat voor hen het allerbelangrijkste is in hun leven.

Terugkomend op een beginvraag van deze scriptie wat het delen van contrastervaringen betekent voor de rol van de remonstrants predikant, zou ik antwoorden dat je als predikant voldoende ruimte moet bieden aan de eigen contrastervaringen in je leven. Als je die doorlééft kun je vanuit je eigen mens-zijn de oude bijbelverhalen méér tot leven brengen.

Voor de opleiding tot predikant aan het remonstrants seminarium betekent het dat een vak als “geestelijke begeleiding” van grote waarde is. Behalve het vergaren van kennis, is het ook belangrijk om de tijd te nemen om die kennis dóór je heen te laten gaan, erop te reflecteren, te onderzoeken wat jouw eigen plek is binnen de remonstrantse kerk. Kortom: om tijd te nemen voor je ziel⁶⁷. Dat (remonstrantse) predikanten iedere 5 jaar een sabbatical mogen nemen is niet zomaar een luxe maar broodnodige voeding voor de ziel.

Daarnaast zou ik een mindfulness - en compassie training⁶⁸ aan iedere predikant aanbevelen omdat het je niet alleen dichterbij je eigen hart brengt, maar je ook een heldere geest verschaft èn een bewustzijn van het lichaam. Met hoofd, hart en lijf volledig in het hier en nu aanwezig zijn, maakt dat je open kunt zijn voor de diepe ervaringen van anderen zonder daarbij jezelf te verliezen.

Tot slot wil ik de visie noemen van remonstrants predikant en oud hoogleraar Johan Goud. Hij schrijft een vlammend betoog over het posttraditionele predikantschap⁶⁹. Hij noemt drie functies die de predikant van de 21e eeuw zou moeten vertegenwoordigen: namelijk die van vriend, leraar en vreemdeling.

De predikant als vriend is een “begeleider op het individuele pad van de ervaringswijsheid van mensen” aldus Goud. Het valt mij op dat hij het begrip ervaringswijsheid hier nadrukkelijk noemt, het past goed binnen de thematiek van deze scriptie. Dat de theologie van de 21^e eeuw moet insteken bij de ervaringen van mensen in het hier en nu, is dezelfde visie als die van Anbeek, waar ik me graag bij aansluit. Dat vraagt om het beeld van de predikant als vriend. Daarmee wordt het gezagsverschil dat er vroeger wellicht was tussen de “herder en zijn schapen” opgeheven. Ik herken dat ik mij tijdens het proces van dit onderzoek vaak een soort vriend(in) van mensen heb gevoeld. Waarbij ik op wil merken dat het in die gesprekken niet om mijn leven gaat dat ik deel, maar dat het erom gaat dat je

⁶⁶ Zie verder: www.canongerontologie.nl. Het vertellen van het levensverhaal kan werken als een vorm van therapie zodat er een aanvaarding komt van de eigen levensloop.

⁶⁷ Moore, T. (1997) *Zorg voor de ziel - meer toewijding in het dagelijks leven* -. Utrecht: Servire.

⁶⁸ Zelf volgde ik deze trainingen bij Florus Kruijne, remonstrants predikant en mindfulness trainer.

⁶⁹ Goud, J.F., (2000) *Schrijven in het zand - predikantschap in de 21^e eeuw* -. Rede uitgesproken bij de 146^e dies natalis van de Theologische Universiteit Kampen.

compassie hebt met de ander, en dat je de ander de ruimte biedt om in contact te komen met zijn diepste ervaringen, levensvragen en levensvreugde.

Daarop sluit de functie van die van leraar aan, waarin ik mijzelf ook herken: in de zin van iemand die zich bekwaamd heeft in de kunst van het vragen stellen. De predikant als leraar stelt “zelfkritische vragen” aan de traditie, stelt “nieuwsgierige vragen” naar wat de ander echt beweegt en stelt de “blijvende vragen”: de vragen rondom zin en geluk/ goed en kwaad / leven en dood. Goud licht dit nog veel uitgebreider toe maar ik volsta er mee om te noemen dat naar zijn idee kerken van de 21^e eeuw weer “scholen van wijsheid” zouden moeten zijn.

De vreemdeling ten slotte: in mijn eigen woorden gezegd: het blijft een raar vak dat van geestelijk verzorger en predikant. Je staat een beetje buiten de maatschappij. Je spreekt een andere taal dan die van het journaal, en ook een andere taal dan die van de psycholoog en de politicus. Je brengt vaak een vervreemdende boodschap in een wereld die uit is op macht en geld en steeds hogere productiecijfers. Maar als je “houdt van mensen en van nature bent afgestemd op het hogere⁷⁰” is er geen mooier vak denkbaar!!

⁷⁰ Dit zijn de 2 eigenschappen die volgens Anna Zernike (1887-1972) nodig zijn om predikant te willen worden. Zij verwoordt deze visie in haar biografie. Mankes-Zernike, A. (1956) *Een vrouw in het wondere ambt - herinneringen van een predikante* -. Amsterdam: Van Kampen.

Literatuurlijst:

- Anbeek, C.W. (2010) *Overlevingskunst. Leven met de dood van een dierbare*. Kampen: Ten Have.
- Anbeek, C.W. & Jong, de A., (2013) *De Berg van de ziel. Persoonlijk essay over kwetsbaar leven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C.W. (2013) *Aan de heidenen overgeleverd*. Utrecht; Ten Have.
- Anbeek, C.W. (2016) *Kwetsbaarheid erkennen & benoemen*. Adrem jaargang 27. Nr 8. September 2016.
- Bal, J.M. (1990). *De theorie van vertellen en verhalen: inleiding in de narratologie*. Muiderberg: Coutinho.
- Berkvens- Stevelink, C. (2015) *Marc Alain Ouaknin: de Joodse Gids van deze tijd*. Vught: Skandalon.
- Bos, S. (2009) CD *In een ander Licht*. Wachtbeke: Studio Niemandland.
- Bos, S. en Bos, A.W. (2012) *Door de ogen van mijn vader*. Wachtbeke: Witsand.
- Bos, S. (2017) CD *Wereldwijd*. Wachtbeke: Studio Niemandland.
- Bos: interview over zijn bijbelse liederen door Thomas van de KU Leuven. Zie: <https://www.kuleuven.be/thomas/page/download/87663/>. Geraadpleegd juli 2017.
- Brenner, A. & Dijk-Hemmes van F. (1996) *On Gendering Texts – Female and Male voices in the Hebrew Bible*. Leiden: Brill.
- Brown, B. (2012) *De kracht van kwetsbaarheid - heb de moed om niet perfect te willen zijn* - Amsterdam: Bruna Uitgevers.
- Coenradie, S., Dicou, B., Thomassen-Rosingh, A. (2017) *Weg met de bijbel - Gids voor vrijzinnig bijbellezen* - . Zoetermeer: Meinema.
- Coenradie, S., Thomassen-Rosingh, A., Dicou, B. (2017) *Re-imagining the bible for today*. Scm Press.
- Dijk-Hemmes, F. van (1995) *De dubbele stem van haar verlangen - Verzamelde teksten ingeleid door Jonneke Bekkenkamp en Freda Droës* - . Zoetermeer: Meinema.
- Goud, J.F., (2000) *Schrijven in het zand - predikantschap in de 21^e eeuw*-. Rede uitgesproken bij de 146^e dies natalis van de Theologische Universiteit Kampen.
- Haag, H.& Kirchberger, J.& Sölle, D. (1993) *Vrouwen in de bijbel*. Vertaling van: "Grosse Frauen der Bibel in Bild und Text". Leuven: Davidsfonds.
- Holtzapffel, K.J. (2017) *Houvast - aan de vraagzijde van het bestaan* - . Zoetermeer: Meinema.

Mankes-Zernike, A. (1956) *Een vrouw in het wondere ambt - herinneringen van een predikante* -. Amsterdam: Van Kampen.

Moore, T. (1997) *Zorg voor de ziel - meer toewijding in het dagelijks leven* -. Utrecht: Servire.

Nissen, P.J.A. (2016) *In alles zit een barst - spiritualiteit van de kwetsbaarheid* -. Speling 2016-3, 13-20.

Nissen, P.J.A. (2016) College-aantekeningen vak remonstrantica aan het remonstrants seminarium VU Amsterdam najaar 2016.

Shalev, M. (1997) *De bijbel nu*. Breda: De Geus

Shalev, M. (1998) *Alles komt van de familie*. Interview van Shalev door Xandra Schutte in de Groene Amsterdammer, 2 september 1998.

Shalev, M. (2011) *In den beginne: eerste keren in de Bijbel*. Amsterdam: Ambo.

Sölle, D. (1984) *God heeft mensen nodig – een theologie van de schepping*. Utrecht: Ten Have.

Vandenhoutte, J. (2017) *Als de liefde bitter smaakt - Ivo van den Hove ensceneert Salomé* – . In: tekstboek van de Nationale Opera. 9 juni t/m 5 juli 2017

Vis, C.J. (1998) *Onderschat nooit de kracht van een vrouw – De bijbelse Batseba en Vondels drama 'Adonias' 1 Koningen 2: 13-25*. In: "De vrouw van de nacht en andere verhalen uit de bijbel". Siebert-Hommes, J. red.

Wieringa, A. (2017) *Daars altijd een grens om over te gaan* in de Geertebrief van de remonstrantse gemeente Utrecht. Pinksteren 2017.

Wissink, J.B.M. (2006) *Toptheologen - Hoofdfiguren uit de theologie van vandaag*. Tiel: Lannoo.

Wolde, van E. (1993) *Ruth en Noömi, twee vreemdgangers*. Baarn: Ten Have.

Zwiep, A.W. (2013) *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek*. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Verder is gebruikt gemaakt van opgenomen interviews.